

Közkinccsé lett a teljes
Arany-életmű

Tanár úr,
a kultúrmindenes

DÁNIELISZ ENDRE:

Közkinccsé lett a teljes Arany-életmű

Tanár úr, a kultúrminde

*SZILÁGYI ALADÁR nagyszalontai
beszélgetései Dánielisz Endrével*

HOLNAP KULTURÁLIS EGYESÜLET
NAGYVÁRAD

2017

© Szilágyi Aladár , 2017

© Dánielisz Endre, 2017

© Holnap Kulturális Egyesület, 2017

Szerkesztette: Szűcs László

A borító Szűcs László fotóinak felhasználásával készült.

Borítóterv, tipográfia és nyomdai előkészítés: Benkő J. Zoltán.

A könyv megjelenését a Communitas Alapítvány támogatta.

Felelős kiadó: a Holnap Kulturális Egyesület ügyvezetője.

Nyomta az Europrint Kiadó és Nyomda Kft., Nagyvárad.

ISBN 978-606-94416-3-3

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SZILÁGYI, ALADÁR

Dánielisz Endre : Közkinccsé lett a teljes Arany-életmű
/ Szilágyi Aladár. - Oradea : Editura Holnap, 2017

Conține bibliografie

ISBN 978-606-94416-3-3

37

Ajánló

Nagyszalonta kulturális és iskolai életének doyenje, a 93. életében járó Dánielisz Endre irodalomtörténész, pedagógiai író, iskola-pszichológus életére és munkásságára egyaránt jellemző a fordulatokban gazdag sokoldalúság. Ezt a pályaképet igyekszik hitelesen felvázolni Szilágyi Aladár közíró, aki a 2016 nyarán készített mélyinterjúk segítségével kínál betekintést a tanár úr munkásságába, a pályakezdéstől napjainkig. Párbeszédük egyben izgalmas korrajzot nyújt Nagyszalonta huszadik századi történetéről. Az öt beszélgetés mentén tagolt portré a gazdag életművön és a huszadik század fordulatos, embert próbáló évtizedein túl közel hozza az olvasóhoz azt a nagy tudású, rokon-szenves, kristálytisztán fogalmazó, szellemes, irigylésre méltó életigenlő derűvel rendelkező egyéniséget, akiről minden túlzás nélkül elmondhatjuk: Nagyszalonta irodalmi-kulturális életének élő lexikona.

Az Arany bicentenárium jegyében megjelenő kötetünk első részében maga Dánielisz Endre mutatja be esszéisztikus formában a rá jellemző tudományos igénynyel és nyelvi szabatossgal azt a grandiózus művet, amit a nemrég lezárult Arany János kritikai kiadás több évtizeden át készült tizenkilenc kötete jelent. Úgy ír, ahogy egy jó tanár fogalmaz figyelmes diákjai előtt: pontosan, érthetően, igényesen, s a tisztelet hangján, amivel a város nagy szülöttjére, a magyar nyelv, a magyar költészet klassziku-

sára emlékezik, összegezve, felmutatva életművét, méghozzá a teljesség igényével.

Az Arany bicentenáriumon kívánjuk a szalontaiaknak, legyenek büszkéek a szülővárosához immár tizedik évtizede hűséges, értékeiket megőrző, felmutató Dánielisz Endréjükre.

A SZERKESZTŐ

**Közkinccsé lett
a teljes Arany-életmű**

ARANY JÁNOS születésének 200. évfordulójának méltó előhírnöke volt költőnk valamennyi írásának igényes közzététele, ami főképp azoknak szerez megnyugvást, akiket a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárává rangosodott egykori parasztlegényke mindennapi örömei és gondolatai fölöttébb érdekelnek. Ám jóval jelentősebb azok számára, akik a költő egyéniségének és korának ellentmondásait, olykori megtorpanásának titkát, de mindenekfölött a halhatatlanságba ívelő életmű rejtélyét kívánják megfejteni.

*

Noha az időrendiség követelménye szerint az alábbiakban Arany János kiterjedt levelezésének a közelmúltban megjelent záróművét kellene bemutatnom, a teljesség igénye azt követeli, hogy ne hagyjam némaságba burkolózni az előzményeket. A 19 vaskos kötet a kritikai kiadások tudományos igényeinek tesz eleget. Elsősorban az irodalomtörténet s a nyelvészet szaktudósai számára ismerteti az életmű elő- és utótörténetét, nem zárva ki az átfogó érdeklődésű olvasókat sem. Az említettek hiteles tájékoztatása érdekében a kötetek főszerkesztői a szerző eredeti megfogalmazását közlik, még akkor is, ha az a meghaladott helyesírási szabályokat követte, esetleg akaratlanul betűket, szavakat hagyott ki szövegéből. A kritikai kiadás hasonlóan jár el az illető hivatali irataival, a kapott és küldött levelekkel, még a zsengekkel, töredékekkel is.

Virágok a sírhantról

Arany János élete utolsó éveinek rejtett ábrándja: mihelyt egészségi állapota javul, valamennyi alkotását kiadja, szükségesnek ítélt jegyzeteivel, kiegészítéseivel. Terve valóra váltását gyöngékedése, majd halála akadályozta meg. Hálás fiának, Lászlónak köszönhetően az atyai szándék teljesült. A költő korábbi kiadójával kapcsolatot teremtett, s már a temetést követő években – 1883–1885 között – az érdeklődők számára közrebocsátotta verseit, prózáját, műfordításait. E sorozatot – rövid idő múltán – négy, vaskos kötetével teljesítette ki: *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* (1887–1889).

Arany László – a banktisztviselő és maga is költő – lelkiismeretesen teljesítette édesapjának kimondott vagy csak feltételezett szándékait. Örvendetes elhatározása volt, hogy amikor Széll Kálmán, a vő, fölvetette: Nagyszalonta halhatatlanná vált szülőttét megilleti egy emlékhely. Ő tüstént válaszolt: „Az Arany-szoba bizonyára nemes és kegyeletes gondolat. [...] Minden tekintetben kész leszek a tervezők törekvését – tőlem telhető módon – elősegíteni.”

A frissen alakult *Arany János Emlékbizottság* vezetőinek ezt részletesebben fejtette ki: „Készséggel elhatároztam, hogy boldogult atyám bútorzatait, ruhaneműit, könyveinek egy részét, a szobájában volt apróságokat az Emlékbizottságnak átengedem. [...] Megjegyzem, hogy atyám könyvtárának nagyobb részét még magamnál tartottam, de intézkedni fogok, hogy majdan ezek is az emlékszobába jussanak.”

Az *Arany-emlékszobát* 1885 nyarán nagyszámú érdeklődőt vonzó ünnepség keretében adták át a nyilvánosságnak. Az eseményen részt vett a család valamennyi tagja: László a feleségé-

vel, Szalay Gizellával, az általuk nevelt unokával, a vő, az Ercsey sógorok, a tudományos s az irodalmi élet kiválóságai.

Szél Kálmán egy bő évtized múltán s a növekvő közérdeklődésre való tekintettel, újabb javaslattal jelentkezett: restaurálni kell a pusztuló Csonkatornyot, hogy termeiben *Arany János Emlékmúzeum* találjon végleges otthonra. László ezzel nem csupán egyetértett, de anyagi hozzájárulást is ígért a kőműves- és ácsmunkálatokhoz 4000 forintot. Továbbá jelentős kézíratait át kell adni a vele kapcsolatos intézményeknek. Özvegye ennek alapján juttatta a szalontai múzeumot a jelenünkben is ott őrzött elbeszélő költemény, a *Murány ostroma* és a magyar nyelvre átültetett Shakespeare-színmű, a *Szentivánéji álom* birtokába.

Hét évvel férje halála után Szalay Gizella férjhez ment a nála húsz évvel fiatalabb Voinovich Gézához. Kapcsolatunkban fellobbanó szerelemről nemigen beszélhetünk. Viszont a fiatal férj írói és irodalomtörténeti rátermettsége vitathatatlan. Mivel Arany Lászlóról még ifjan életrajzot írt, majdani választottját budai villájában több ízben fölkereste. Már akkor arról győződött meg, hogy e hajlék Arany János-múzeum. A költő könyvtárának nagyobb és értékesebb hányada, kapott levelei, hivatalos okmányai Gizella tulajdonában maradtak. Házasságuk után négy hónappal a felbecsülhetetlen értékű örökségnek Voinovich Géza is tulajdonosát lett. Ezt követően a két Arany irodalmi hagyatéka az ő kezébe került. Ennek ismeretében az MTA elnöksége már 1910-ben őt bízta meg azzal, hogy Arany János valamennyi írásművének s a vele kapcsolatos leveleknek főszerkesztője legyen egy mielőbbi kritikai kiadás számára.

E megbízatás teljesítése négy évtizedet késett, de nem az ő hanyagsága miatt. Közéleti tevékenysége (az MTA főtitkára, a Kisfaludy Társaság másodelnöke, a Nemzeti Színház kormány-

biztosa, az országgyűlés felsőházi tagja stb.) szerfölött kitöltötte minden idejét. Ennek ellenére felkutatta, kicédulázta a költőre, alkotásaira vonatkozó adatokat. Kapcsolatot teremtett Arany rokoni, baráti körének tagjaival. Ennek meggyőző bizonyítéka az *Arany életrajza* című háromkötetes műve (1929–1938), amely-nél adatokban gazdagabb monográfiát a későbbi kiadványokban nem találunk.

*

A második világháború végén Budapestet bekerítette a szovjet hadsereg, és gyakran bombázták a szövetségesek. A Voinovich házaspár és személyzetük minden légiriadó idején az óvóhelyre menekült. A 68 éves tudós még itt is maga mellett tartott egy kosárnyi levelet, s ezeket tanulmányozta, jegyzetelte. 1945. január 12-én a villát két gyújtóbomba találta el. Az épület összeomlott, elzárva a pince kijáratát. A támadás befejeztével jótét lelkek ásták ki őket. A férjet, Voinovich Gézát megviselt lelkiállapotban, a feleséget holtan. – A második világháború legnagyobb irodalomtörténeti vesztesége Arany János könyvtárának, levelezése egy részének, kéziratoknak, festményeknek, szobroknak az elpusztulása.

A kritikai kiadás kezdete

Arany János végső éveiben műveinek hajdani sorsát készítette elő. Számítva betegségének elkerülhetetlen végzetével, örökösének kikötötte: a szövegek gondozását bízza hozzáértő egyénre! Fia eszerint járt el, amikor a négykötetnyi hagyaté-

kot az utókor számára előkészítette. Sajnos, e dicséretes kezdemény folytatása két évtizedre elakadt. A magyar irodalom története egy halhatatlannak bizonyult költői életművet nem nélkülözhetett. Voinovich Géza bő négy évtizeden át dolgozott a kritikai kiadás előkészítésén. Munkájának már-már a végén járt, amikor a háborús kiadások, majd az ezt követő proletárdiktatúra az örökbecsű terv megvalósítását lehetetlenné tette. Mindezek ellenére néhány év múltán biztató választ kapott. Köszönhető ez az MTA vezetőségéből még ki nem zárt irodalomtörténészeknek és a velük fenntartott személyes és filológusi kapcsolatnak.

A kritikai szintű I. kötet 1951-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A címlap visszáján két nevet találunk: Sajtó alá rendezte Voinovich Géza, Felelős szerkesztő Barta János. Utóbbi a debreceni egyetem magyar irodalomtörténeti katedráján oktatott, és önálló könyvével, *Arany János életrajzával* bizonyította: a költő életművének ő is kutatója, ismerője. Indokolt, hogy a kritikai kiadás kezdő köteteiben ő pótolja a hiányzó adatokat, korszerűsítse a jegyzetapparátust, igazodjék a XX. század derekának kiadói elvárásaihoz. Voinovich neve a 19 kötetre rúgó teljesség kezdő hat kötete elején szerepel; Barta neve kezdettől, kivéve az ötödik kötetet.

Az indító mű Arany líráját, balladáit, világnézetét, társadalmi és politikai álláspontját tolmácsoló verseit 390 lapon összesíti. Mindeniket részletes szerkesztői szöveg teszi teljessé. „A jegyzetek megvilágítják a művek keletkezését, szövegük változásait, kapcsolatukat a költő életével, a korrallal, a forrásokat, a kidolgozás menetét. [...] Felsorolják a mű számottevő bírálatait, a máig felgyűlt irodalmat, az idegen nyelvű fordításokat, a zenei és képzőművészeti feldolgozásokat.” (V. G.)

Fölényben az elbeszélő költészet

Arany valójában poémáival lépett a lantosok színpompás mezejére. Közzétételük négy kötetet igényelt, ami valamennyi írásának az ötöde. Neve mellé nem véletlenül került „a legnagyobb magyar epikus” minősítés. Természetes, hogy e kötet fogadta magába az említett műfaj kezdeti alkotásait. A 28 éves szalontai másodjegyző eleddig munkaidejében példásan látta el hivatali kötelességét. Ennek során megismerte a Bihar vármegye életét irányító, kiváltságos társadalmi rétegek „kannibalizmusát”. Ez azt jelentette, hogy a középnemesség reformokat követelt a politikában s a közéletben, ámde a főnemesség ellenzett bármilyen haladást. Természetes következményként erőszakos tettekkel tarkított politikai harc lángolt fel közöttük.

Mindezek a szegényparaszti rétegből kiemelkedő, iskolázott tisztviselőt arra indították, hogy minden előzetes terv nélkül belekezdjen egy szatirikus eposz megírásába, *Az elveszett alkotmányba*. – Sorsának fölöttébb kedvező kegye, hogy a Kisfaludy Társaság éppen ebben az évben (1845) hirdetett pályázatot hazai tárgyú vígeposztra. E lehetőség véletlenül jutott Arany tudomására. Ennek ellenére művét sikerült befejeznie a kitűzött határidőre. Az öt pályamunka közül a bírálóbizottság az övét ítélte kitüntetésre érdemesnek. Meg is kapta a 25 aranyat.

E jutalomnak mind fiatal felesége, mind szűk baráti köre igen örvendett. Feltételezhető, hogy azon melegében a szerzőt azonos érzelem hatotta át. Ám ennek enyhülését követően hivatásérzetét, alkotói elveit egyre mélyebben befolyásolta Vörösmartynak, a már befutott költőnek bíráló megjegyzése: „A nyelv és verselés olynemű, mintha már irodalmunk vaskorában élnénk.” Való igaz. A hét terjedelmes énekben „eldalolt” történet az egykori gö-

rög és római poéták használta hexa- és pentaméteres verslábak mérhetetlen ismétlődése. Később maga a szerző sem tekintette sikerültnek eme alkotását.

Vörösmarty a „vaskor” említésével a latin nyelvű római irodalom sekélyesedő korszakára utalt. E minősítés hatására Arany eltávolodott a szalontai schola poétikai osztályában (a mai IX. o.) követendő példaként emlegetett daktilustól. Más utat és költői kifejezőeszközöket keresett és talált, amit így fogalmazott meg: „A népköltő feladata, hogy tanulja meg a legfelsőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő.” Ars poeticájának testet öltésére a Kisfaludy Társaság újabb pályázata ösztönözte: „Készíttessék költői beszély versben, melynek hőse valamely, a nép ajkain élő történeti személy, pld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és jellem népies legyen.”

A Toldira való utalás gazdag élményforrást buzogtatott fel Arany Jánosban. Szalontán e családnak udvarháza és némi birtoka révén emléküket megannyi monda őrizte. Ezeken kívül Ilosvai Selymes Péter XVI. századbeli históriáját is használta irányítúként. Nem kevésbé hatott reá Petőfinek egy évvel korábban megjelent *János vitéze*.

Egy költőnek és a pályamű elvárásainak ez a nagyszerű egymásra találása évszázadok hosszú során csak kivételesen esik meg, de ha megtörténik, teljes bizonyossággal remekművet eredményez. A bírálóbizottság egyöntetű dicséretének hatására a kitűzött díjat öt arannyal megemelték. Azonban ennél fontosabb, Arany költészetét befolyásoló, sőt meghatározó volt Petőfi barátsága. A lelkéből lelkezett levél, s az azt teljessé tevő költemény hatására a vidéki jegyző életében új időszámítás kezdődött. A kölcsönös érzelmi kötődést, a néptömeg életmódját, kultúráját jobbító, azonos törekvésüket bizonyítják a fönt említettek. Soha

meg nem szakadó levelezésük és Petőfi öt ízbeni látogatása a hajdúvárosban kapcsolatuk elmélyüléséről vallanak. Ezek az alkalmak teszik lehetővé a radikális Petőfi számára azt, hogy a „közönséges embernek” maradni szándékozó Aranyt a plebejus mozgalmak népies irodalmának áramlatába kapcsolja be. Erről vallanak kezdeti levélváltásaik, közöttük az Arany által 1847 májusában Szalontáról írt levél, amelyben bejelenti: „Egy Toldit akarok még írni. Toldi estéjét.”

A főhősről szóló elbeszélő költemény lelkes olvasói ennek hírére viszolyogva kérdezgették: a rokonszenves népi hősnek miért éppen idős koráról kíván szólni, amikor a Lajos király által kitüntetett és fölöttébb tisztelt ifjú további tetteinek bemutatását várták el a szerzőtől? Erre ő két gátló okkal válaszolt: hiányzik a történelmi, mondai alap; másrésztől kitüntetett művének a befejezése: „Szívét nem bántá meg nyila szerelemnek, / ... / Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága.”

Már a sikerrel indult év nyarán, 1847. július 3-án megkezdte a *Toldi estéjének* papírra vetését, amit kilenc hó alatt be is fejezett. A történeteket eredetileg négy énekbe kívánta sűríteni, ám az arányosság követelménye kettővel gazdagította. Beleszótt egy magasztos Szent László mondát és a Gyulafiak szerelmi históriáját.

E poémában a főhős eddigi elveinek és magatartásának módosulásával találkozunk. A kezdeti mű az ifjú Toldi kitüntetésével és harci feladatok magára vállalásával zárul. Évtizedek múltán Nagy Lajos király más eszméket hirdet és új célok teljesítését várja el népétől: „Változik a világ: gyengül, ami erős, / És erős lesz, ami gyenge volt azelőtt.” Az idős Toldi az eléje tárt feladatokkal nem értett egyet, ám királyával megbékélten lépett át a másvilágba.

A költőnek a társadalmi, politikai változást igénylő üzenete nem juthatott el a harcban állókhoz. 1848–49-ben nem akadt kiadója. Kézirata hét éven át hevert fiókjában; csak 1864-ben sikerült megjelentetnie. Később a férfikorú is mellékük lépett, együttesen nevelték, szórakoztatták a hazai s a külhoni olvasókat.

E két kötetben közöltekről elmondható, hogy Arany János legnépszerűbb alkotásai. A tankönyvek lapjain ezekkel találkozunk, a szavalóversenyre készülő diákok, felnőttek közülük választanak, hasonlóan az előadóművészek s az irodalmi élményekre kiéhezett könyvbarátok.

A népiesség, a paraszti mondák tárgyköre, nyelvezete és stílusa által kivívott siker a mű szerzőjét arra ösztönözte, hogy hasonló tárgykörű, demokratikus alapeszméjű és néphagyományban gyökerező alkotásokkal lépjen olvasói elé. A valóra váltást igen megnehezítette a felöltő és nehezen leküzdhető akadályok sorozata. Miközben eszmei világában a költői elhivatottság tudata győzött, a kitüntetését követő hét esztendő (1847–1853) mind a saját sorsának, mind családja ellátásának súlyos gondjait zúdította reá. Ezek ellenére a III. kötetben felsorakozó kilenc epikai alkotása jellemének pozitív vonásait igazolják. Ide sorolható ama tény, hogy miközben 1847 nyarától *Toldi estéjének* megörökítése foglalkoztatja, még három epikai alkotás kerekedik ki lúdtolla alól: a *Rózsa és Ibolya* népmese, *Szent László fiúve* népmonda, *Murány ostroma* költői beszély. Nem hallgatott el a forradalmas 1848-ban sem. Ezt egy népies krónika bizonyítja *Losonczy Istvánról*, akiben a hazafiság és az önfeláldozás megtestesítőjét állította példaképül.

A világosi fegyverletételt az osztrák abszolutizmust, nemzeti elnyomást fenntartó Bach-rendszer követte. Arany alkotókészségét ez sem szakította meg. Bizonyosság erre a *Katalin* című „köl-

tői beszély”, amelynek forrása egy felvidéki monda. Nagyarányú terve volt *Bolond Istók* humoros cselekedeteinek a megörökítése. Ekkortájt a tervezett négy énekből csupán az első készült el. Öt év múltán a másodikból csak néhány versszakot vázolt fel. Az idők rostáján hét év pergett le, amikor a másodikkal elkészült. A harmadiknak s a negyediknek csupán tömören megfogalmazott tartalma ismeretes.

Nagykőrösi tanársága kezdetén fejezte be *A nagyidai cigányok* gúnyos, humoros eposzának négy énekét. E sok vitát kiváltó, a forradalom elbukásának okát kutató vígeposztról szerzője a *Bolond Istók* II. énekében így vall: „S oly küzdelemre, mely világcsoda, / Kétségb’esett kacaj lőn Nagy-Ida.”

A kritikai kiadás III. kötete két, záró alkotását a szívesen olvasott s így közismertté vált verses történetek csoportjába helyezem. A *Jóka ördöge* pórregének neveztetett, mivel mondanivalója a házsártos feleség és türelmes férje ura közötti összetűzések sorozatát tárja elénk. A leírottak mesei jellegét az ördög szerepeltetése erősíti. E több ezer éves keleti mese a honi kalendáriumokba is eljutott. A költő ezekből emelte ki, és adta elő a minden vonatkozásban magyarrá alakított mesét öregapói hangon, népies felfogásban.

E kötet költői elbeszéléssel, *Az első lopás* cíművel zárul. Hangneme megközelíti a mesékét, ellenben témája nagyon is emberi: egy erkölcsi vétségnek, a lopásnak következményét állítja olvasói elé. Vitathatatlan, hogy Arany ezt nevelői céllal írta, mert hőst a börtönben töltött évek becsületes, dolgos emberré alakították. Egyébként szülővárosában személyesen találkozott a példás életet folytató gazdával.

A IV. kötet három történelmi elbeszélő költeménye létrejöttét állam- és társadalompolitikai törekvések váltották ki. A XIX.

század kezdetét Magyarhonban a nemzeti megújulás és „a demokrácia felé ívelő közszellem” (A. J.) megteremtése jellemezte. A közélet irányítói mellett a költők a dicső múltat, annak népmondák őrizte eseményeit örökítették meg. Ezt tette volt Vörösmarty a *Zalán futása* tíz énekével, Petőfi a Lehellel, Czuczor Gergely *Hunyadi Jánosról* és *Botondról* szóló eposzaival.

Az említettek s még számtalan poéta példáját követve határozta el Arany János: ő a hiányzó magyar nemzeti hőskölteménynek lesz a szerzője. Előkészülésként megannyi ókori magyar és idegen krónikát búvárolt át. A maga idejébeli népmondákat sem vetette el. Mindezek egységesen a hunok s a magyarok közös eredetéről regéltek, noha ennek hitelességét a történészek nem igazolták. Poétánk ezt a nemzedékről nemzedékre öröklődő téves hagyományt kívánta olvasóinak átadni *Csaba-trilógia* címmel.

A félretájékoztató krónikák nyomán Arany elsőként 38 versszakban a *Keveházát* alkotta meg, amely a hunok Pannóniába áramlásáról szól, és Etele elődeinek harcát örökítette meg. Még a megírás évében (1853) közreadta egy vidéki évkönyvben. (A IV. kötetben Attila neve többnyire Etele változatban szerepel.)

E kötet befejezett és töredékben maradt elbeszélő költeményei arról győznek meg, hogy Arany a magára vállalt nemzeti eposz megírásával évtizedeken át tusakodott. Voinovich Gézának a megírás körülményeit ismertető jegyzete fényt derít a késlekedés okára: a szerző csak olyan eseményeket és személyeket ítélt megörökítésre méltónak, amelyekről s akikről az ókori krónikákban, de legalább a népmondákban találkozott. Noha trilógiájában Csaba királyfi csak a harmadik résznek lesz a főszereplője, 1853-ban elsőként éppenséggel vele kezdett, de a II. ének után abba is hagyta. Két év múltán nem ezt folytat-

ta, hanem más történesekkel kezdte újra, ám a IV. ének elején ezt is abbahagyta. Csabáról és társairól szóló népmondák oly nagy számban rajzoltak körülötte, hogy 1863-ban újabb tervet vázolt fel, egyetlen verssor megírása nélkül. A nemzeti eposz megírásának lelkiismereti parancsa arra készítette, hogy a halála előtti esztendőben az íróasztalán fekvő ívpapír fejlécére ezt írja: *Csaba trilógia*, utolsó dolgozat. 1881. Prózában folytatott vázlata másfél lapot igényelt, ám gondolatai nem öltöttek verses formát.

Az utókor szerencséje, hogy a felsorolt sikertelenségek ellenére a trilógia első része a magyar nemzet eposzává nemesedett. Ez úgy valósult meg, hogy 1860 nyarán Arany családotul Pestre költözött; a Kisfaludy Társaság igazgató-titkárává választotta. A tanári kötelezettségeitől megszabadulva irodalmi munkásságára több időt fordíthatott. 1862–1863-ban a trilógia első tagjával, a *Buda halála* című hun regével foglalatoskodott. Ennek tárgyát terv-vázlatában egy mondatba sűríti: „A körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele (azaz Attila) odasodortatik, hogy bátyját, Budát megöli.” Rajtuk kívül segítő és ártó személyeket iktat be, közöttük két királynét, nem szólva a csodálatos eszközökről, mint amilyen a mennyországból Budának ajándékozott Isten kardja.

A hősköltemény 12 énekben ismertet meg a hunok mondai történetével, Buda király méltatlan haláláig. E terjedelmes mű legismertebb része a VI. ének, alcíme szerint *Rege a csodaszarvasról*. A költő ezt eltérő versformában és stílusban alkotta meg, ezzel is jelezve, hogy e dal a mulatozó hun vezérek és vadászok szórakoztatására csendült fel. Népszerűsége, ismertsége a gyermekeknek szánt önálló képeskönyvek folyamatos jelenlétének köszönhető.

E művet az Akadémia 11 pályamunka közül Nádasdy-díjjal tüntette ki. A bírálóbizottság – Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál – jelentős eposznak minősítette. E méltatástól a XX. század halhatatlan irodalomtudósa sem távolodott el: „Férfikórának és talán egész életének legnagyobb műve *Buda halála*. Szándékában is messze kimagaslik Arany behatároltabb művei közül.” (Keresztury Dezső)

*

Mihelyt Aranyban tudatosult a poézishez való kötöttsége, éveken át azon töprengett, hogy a magyarság hiányzó nemzeti eposzát neki illenék megírnia. Ámde fontolgtatása közben nem feledkezett meg arról, hogy első irodalmi sikerét a népi realizmus szellemében megelevenített *Toldival* érte el. Mivel Ilosvai Selymes Péternél s a szalontai mondavilágban jócskán talált öregkorában végrehajtott hősi cselekedeteket, ezeket vétek lett volna meg nem örökítenie. E tények ösztökélték arra, hogy hat terjedelmes énekbe tömörítse *Toldi estétjét*.

Az egykori nagy erejű suhanc előregeedésével a múltnak, a haladni nem tudásnak lett a képviselője. A logika törvényei szerint az ilyen egyéneknek el kell bukniuk. A forradalom előestéjén a költő ezzel kívánta figyelmeztetni a megalkuvásra hajló, nemesi származású vezetőket, politikusokat bátorságot, következeteséget igényelve tőlük a társadalmi haladás érdekében.

Nyilvánvaló: mihelyt a szerző e művét befejezte, szívbeli barátjához juttatta el. Elismerő sorait Petőfi egy tanáccsal gazdagította: „kapj bele ismét Toldiba; ha már a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni, különben vétkezel isten és ember ellen.” Egyébként e biztatás több irodalmár és

költő részéről elhangzott. Az agg Szemere Pál már 1848-ban így biztatta: „Célszerű lenne a hős férfikorából is dolgozatot írni, s az egésznet trilógiává alakítani.”

Arany az önéletrajzában erről így vall: „Ettől kezdve sokat foglalkoztam ez eszmével; meg is kezdtem *Daliás idők* címen. Néhány énekig vittem, majd újra meg újra dolgoztam, anélkül, hogy befejeztem volna.” A biztatások ellenére az epikai hitelesség, nem utolsósorban a történelmi források hiánya tartotta vissza, Toldi férfikoráról a népmondák sem regéltek. A kitartó unszolás eredményét fia így örököltette meg: „Az első kidolgozás még a forradalom idején, mindjárt *Toldi* megjelenése, és *Toldi estéjének* befejezése után indult meg.” A középső résznek *Daliás idők* címet szánta, ám csupán az első éneket írta meg, mivel balladák s egyéb tárgykörök furakodtak tolla hegyére. Olykor egy-két énekkel bővítette, majd ismét másba kezdett. Végül is szabadidejéből az abba-abbahagyott *Daliás idők* 16 évet emésztett föl.

Az elkövetkező bő másfél évtized során Aranyban újból fölvetődött: a magyarság hiányzó nemzeti eposzát neki kell megírnia. Ámde első irodalmi sikerét a népi realizmus szellemében meg-elevenített *Toldijával* érte el. Most a mondaanyag vérszegénysége s a történeti művek ellentmondásossága akadályozta. Ezeket súlyosbította minduntalan feltörő betegsége: „idegeim minden erősebb megfeszítés vagy felindulás után fáznak, eltompulnak; néhány napra hasznavehetetlenné tesznek.” Hogy mindezek ellenére miként sikerült a *Toldi szerelmét* legterjedelmesebb alkotásává rangosítania, arra a hangsúlyozottabb érzelmi vonatkozásokat is számításba kell vennünk, a változatos jellemeket, lélekrajzokat. E kései művét át- meg átszövi személyes lírai valómásaival, mint amilyen a VI. énekben leányának korai halála, kis unokájának, Piroskának a féltése, saját betegsége. Ezeken kí-

vül megismerhetjük a hajdú vitézek győzelmes csatáját a török túlerő ellen.

A kritikai kiadás V. kötetének gazdag jegyzetanyagát is Voinovich készítette, amit Keresztury Dezső egészített ki, aki elvégezte a nyomdai munkákkal járó feladatokat is.

*

Az előzőekben bemutatott kritikai kiadás öt kötete Arany János költői munkásságának teljességét tárta elénk. A két irodalomtörténész, szerkesztő, egyben Arany-kutató a függelékek jegyzeteivel a főszövegben elénk tárt alkotások megírásának körülményeit, tartalmuknak üzeneteit tette nyilvánvalóvá. Ugyanakkor ezek bizonyosságai a műfaji és a nyelvi gazdagságnak. Lírájának és epikájának mind a tömör, mind a terjedelmes változataival találkozhattunk. Közülük nem hiányoznak a nemzet jövőjéért aggódóak, de az olvasók szórakoztatását célzó humorosak sem. Feledhetetlen élményt nyújtanak mind a rövid, mind a terjedelmes elbeszélő költeményei, a világhírnevet szerző balladáit, nem kevésbé a hiányosnak maradt és a befejezett trilógiája.

E kiadványsorozat ismerői előtt méltán merül föl a kérdés: a teljesség ismeretében miért volt szükséges a VI. kötet megszerkesztése, közzététele? Mivel eddig a szerző által véglegesnek tekintett költői alkotások kritikai kiadásával találkoztunk, előzőleg e szövegváltozat követelményeiről szükséges szólanunk. A tudományos kutatásra méltónak ítélt mű teljes szövegének közlését követően a szerkesztő jegyzetet csatolt a főszöveg forrásairól, egyes szavaknak, kifejezéseknek szerzői cseréjéről, javításairól. Nem hiányozhattak a mű hazai befogadásának, idegen nyelvű változatainak adatai sem.

Zsengék, töredékek, tréfák

A VI. kötet főcíme érzékelteti tartalmának lényegét: *Zsengék, töredékek, rögtönzések*. A tucatnyi alcím még inkább a „műfaji” változatosságot pontosítja. Azonban terjedelmi takarékoságra törekedve csupán a legjellemzőbbek mellett döntöttem: mondacsok (ez Arany tréfás szóalkotása), akadémiai papírszettek, forgácsok, sóhajok, sírversek, tréfák, talányok. Mindezek igen távol állanak maradandó alkotásaitól, viszont annak a bizonyítékai, hogy poétai ösztöne folyamatosan felszínre tör. Elméjéből minduntalan rímek pattannak ki. Többségük valamely alkalomhoz kapcsolható, de költőnk ezeknek nem tulajdonított különösebb jelentőséget.

Amikor halála után holmijait rendezgették, „fiókjai fenekéről, íromappája ráncai közül, könyvek borítékáról, újságok széléről, meghívók hátlapjáról, sőt a legutolsók zsebeiből, szivargyújtásra szánt papírdarabok közül” (Arany László) kerültek elő. A jó barátok hasonló versikéket, rigmusokat őriztek meg; olykor csupán emlékezetükből pattintották elő. E jelenség valóságát a jegyzeteket követő függelék is megerősíti.

A VI. kötet főszerzőjében Aranynek másfél száz, különböző műfajokhoz tartozó alkotásával találkozunk. Többségük töredékben maradt líra, epika, fordítás. Utolsó éveiben gyakorta testi szenvedéseit, élettől való búcsúját vetette papírra, hol humorosan, hol az önfeladás hangján. Közülük egyesek az ő jóváhagyásával, később fiának köszönhetően láttak nyomdafestéket.

A klasszikus magyar irodalom felmérhetetlen vesztesége a létfontosságú kérdésekkel szembesülő elbeszélő költeményeinek csonkasága. E miatt nem jutottak elénk *Az utolsó magyar*, *Az öldöklő angyal* címűek, noha terjedelmük külön-külön 514 verssor.

Dicséretes terve volt a *Zrínyiász* népies stílusba való átköltése. Sajnálatos, hogy a II. ének elején, 476 verssor után abbahagyta.

Említettem volt, hogy e kötet Arany fordítás-töredékeivel zárul. A szóba hozott poémák által kiváltott veszteség-érzet ezekhez nem fűzhető. A görög s a latin klasszikusok ditirambusaiból csupán sorokat ültetett át, viszont Burns és Béranger némileg jobban járt.

Világhírű klasszikusok nyomában

Az előzőekben bemutatott öt kötet Arany Jánosnak egy emberöltőt meghaladó irodalmi munkássága; teljes lírai és epikai alkotásait tárják az olvasók elé. E könyvek szerkesztője, Voinovich Géza ezeket a VI. kötettel teljesítette ki, közrebocsátva az ismeretlenségbe rejtőzőket, a befejezetleneket, zsengéket, töredékeket.

E kiadványsorozat vitathatatlanra tette, hogy Arany a magyar elbeszélő költészet legkiemelkedőbb művelője, a népi gyökerű, realista poézis megteremtésében Petőfi Sándor pályatársa. – Mindezek ismeretében a könyvbarátok előtt egy kérdés óhatatlanul fölmerül: ha a magyar költészet géniusának valamenynyí versét az olvasók, az irodalomtörténészek elé tárták, mi tette szükségessé a további 13 Arany-kötet közrebocsátását? Tudakozódásunkra a kritikai kiadások követelménye válaszol: elsősorban a vizsgálendő szerzőnek valamennyi keze-írása, gondolatának, véleményének tolmácsolása közzéteendő, ide értve a be nem fejezett alkotásokat, töredékeket, a fordításokat, újságban és folyóiratokban közölt cikkeket, tanulmányokat, levelezését, az alkalmi felszisszenéseket, hivatalnoki szolgálatának kézjegyeit. Esetünkben vitathatatlan, hogy a saját remekműveket

az irodalmi szintű fordításoknak kell követniük, annál inkább, mert Arany eredetileg versformába foglalt drámákat választott, amelyek az ő ritmushoz, rímhez fűződő ismereteit nélkülözhetetlenné tették.

Csodálatos módon a nemzetközi drámairodalom halhatatlanjának, William Shakespeare-nek neve és művei egész életét végigkísérték. Amikor az önmagát és életpályáját kereső 19 éves ifjú odahagyta a debreceni kollégiumot, és „Thália zászlaja alá esküdött”, kedves professzora, Sárvári e szavakkal bocsátotta útjára: „Csak Sekszpirt, Sekszpirt domine!” – Nem tőle függött, hogy ottléte alatt a direktor egyetlen klasszikust sem tűzött műsorra. Akaratlan mulasztását költőnk pár évtized múltán bőségesen jóvátette, az angol drámaíró hivatott és ihletett fordítójává rangosodva. Első kísérlete az 1836–1840 közötti esztendőik egyikéhez fűződik. E fordulatról szóljon ő maga! „Ez idő alatt nem szüntem meg folytatni olvasmányaimat. [...] Ízlésem a jobb könyvekre vezette választásomat. [...] Shakespeare német fordításait ekkor forgattam először.” Jól tudjuk: ő nem elégedett meg az olvasás nyomán szerzett ismeretekkel, hanem egyikéből-másikából részleteket fordított. Ez történt a *Midsummer Night's Dream* cíművel, aminek hűséges magyar fordítása *Nyáréji álom*. Költőnk e helyett alkotta *A Szent-Iván éji álom* címváltozatot. Azonban nem csak magyarította e tündéri játékot, hanem néhány részletét az iskola legtagasabb termében be is mutatta. Földii közül szereplőket választott, betanította őket, sőt a díszleteket is maga festette. Nem elvetendő a helybeliek feltételezése: Shakespeare eme színjátékát első alkalommal itt és ekkor matatták be magyar közönségnek.

Nem ismervén az angol nyelvet, a dráma eredeti szövegével nem tudott mit kezdeni. Ám jó sorsa kisegítette. Szilágyi István, egykori kollégiumi társa 1842 tavaszától az iskola rektora lett.

Legényember lévén az Arany családnál ebédelt. E folyamatos kapcsolat változást idézett elő a mindedig csak munkájának és az övéinek élő másodjegyző időbeosztásában. Ennek körülményeiről szóljon ő maga: „Természetes, hogy a társalgás legtöbbször irodalmi tárgyakról szólt. Ő minden könyvet, mi szemé elé akadt, hozzám hozott, sokszor tukmálva. Majd a görög tragicusok fordítására unszolt, [...] majd dolgozatait olvasta fel, majd angol nyelvtant hagyott nálam, mely nyelvet akkor ő sem értett. Én addig forgatám ez utóbbit, addig nevettem az olvasás bizarrságain, addig törtem Hamlet magánbeszédét, melynek egy angol nyelvtanból sem szabad hiányozni, hogy kedvet kaptam a német Shakespeare-t összenézni az eredetivel. A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala: egy debreceni vásár meghozta nekem *János király* és *II. Richárd* olcsó kiadását, [...] És nem sokára *János király* magyar jambusokban szólalt meg, hogy ismét elhallgasson. Később – 1848 – midőn a nyelvben már járatosb valék, újra elővettem fordítani Shakespeare-t, de az eredmény, a közbejött politikai viszonyok miatt, néhány töredéken kívül csak az lőn, hogy nevem, mint Sh. fordítójaé, a Petőfi *Coriolánja* címlapjára került. [...] Az 1848/49-es viharos évek izgatottsága alatt keveset dolgoztam, mert nekem erre nyugalom kell.”

A forrongó napok jegyzőnkre új és újabb teendőket róttak. Hivatalbeli és megélhetési gondjai 1849 májusában arra kényszerítették, hogy állásáról lemondjon, és a forradalmi kormány Belügyminisztériumában legyen egyszerű tisztviselő. A kedvezőtlen hadi helyzet egy bő hónap múltán arra kényszerítette, hogy hazatérjen. Júliustól állás nélkül, anyagi és politikai bizonytalanságban tengődött az Arany család.

1851 májusában gr. Tisza Lajosék meghívták: legyen Domokos fiuk egyik házi tanítója. Ezt el is vállalta, mivel a serdülő korú

magántanulót a természettudományokra egy magyar s az idegen nyelvet egy Angliából ideszereződttetett pedagógus oktatta. Tudjuk, hogy 1843-tól Arany egy angol nyelvtant búvárolt, és „jókat nevetett” az olvasás furcsaságain; az olvasottak kiejtésére nem vállalkozott. Ámde felbukkant az idegen nyelven való társalgás nagyszerű alkalmá, amit nevelőnk egy üvegnyi szalontai szilvóriummal biztosított. Sajnos, e kettős beszéd csupán néhány napig tartott. A butélia egyhamar kiürült, s a szigetország szülötte másként határozott: „Tudja mit mister Arany! Én meg gondoltam. Ez a cserelecke nem igazságos, mert én minden kocsistól megtanulok magyarul, ön pedig angolul nem tanulhat, csak tölem. Én hát abbahagyom.”

E kis történetet azért iktattam ide, hogy kiderüljön: a Shakespeare-szöveget magyarrá tevő fordító, aki akadémiai titkárként hibátlan angolsággal levelezett intézményekkel, tudósokkal, nyelvzszeniként sem tudott szót érteni a La Manche csatornán túli polgárokkal. Ezt erősítette meg Keresztury Dezső, e kötet főszerkesztője is: „Kortársai közt a legjobban ő tudott angolul. Persze csak olvasni, beszélni nem tanult meg.”

*

A bő két esztendőn át tartó anyagi és lelki bizonytalanságból a nagykőrösi Református Kollégium meghívó levele mentette ki. Kilenc éven át a magyar irodalom katedrájának vezetője; emellett latint és ritkábban görögöt tanított. E humán tantárgyak oktatása szükségessé tette a fogalmazások megkövetelését, amelyeket százsámra kéthetenként kellett kijavítania. Mindezek ismeretében fölöttébb elcsodálkozunk: Aranynak miként sikerült maradandó irodalmi remekműveket alkotnia? E kilenc év

az örökszép balladák és nemzeti ódák időszaka, amelyek mellett a *Daliás idők* s a *Csaba trilógia* folytatása is időt, főleg ihletet követelt. A fentiek ismeretében fölmerül a kérdés: a más nyelveken alkotott klasszikus művek némaságra ítéltettek? Nem egészen. Olykor Dante, Goethe egy-egy munkája teszi próbára átültető képességét.

A pesti írókkal, kiadókkal folytatott levelezésben minduntalan fölmerül Shakespeare valamennyi színművének átültetése, ám beszámítható társak híján mindez szóbeli törekvés marad. E kérdésben az 1858/59-es esztendőők találkozója hoz fordulatot. Ekkori levelében Arany szalontai sógorának bevallja: „az ünnepek alatt Shakespeare-t próbálgattam fordítani. Talán menni fog.” Másoknak *A szent-iván éji álom* eredeti szövege átültetésének nehézségeiről panaszkodik. Azonban jó sorsa most is kisegítette.

A politikai nyomás enyhülésével az irodalmi élet felélénkült. A Magyar Tudományos Akadémia 1858 végén Aranyt tagjai sorába iktatta. Két év múltán, 1860 őszén író barátai azzal készítik elő az ő és családjának Pestre költözését, hogy a Kisfaludy Társaság igazgatótitkárává választják. Ezzel a bosszantó füzetjavítások helyett a magyar irodalmi élet újjászervezését vállalja magára. Ennek része az 1847 óta Shakespeare drámáinak nyelvünkre való átültetése, majd kiadása. Ő maga *A szent-iván éji álom* magyarítását 1864. április 23. előtt be is fejezi. Ezzel lehetővé válik, hogy a Nemzeti Színház a halhatatlan drámaíró születésének 300. évfordulóját Arany János fordításával ünnepelje. – A várva várt színművek teljes láncolatának első kötete az érdeklődők elé kerül, a fentebb említett mellett a Szász Károly átültette *Othello* társaságában.

E vígjátéknak végleges tisztázati példányát – Arany kézírásában – a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban őrzik. A

László fiú végrendeletéhez híven özvegye 1899-ben a szülőföld népének adományozta. Az intézmény egyik legértékesebb emléktárgyát ma a kéziratár vasszekrényében őrzik.

*

A kritikai kiadás VII. kötetében a legismertebb és legértékesebb Shakespeare-mű, a *Hamlet* következik. Arról már szoltam, hogy amikor 1842-ben Szilágyi rektortól ajándékba kapott egy angol nyelvtant, a példaként beiktatott Hamlet-monológot nyomban magyarította. Ezt követően a *János királyba* kezdett, ám egyharmada után ezt is abbahagyta, részben kis családja megélhetési gondjait könnyítendő, részben eredeti alkotásokkal gazdagítani a magyar irodalmat. Az idegen nyelvű drámákba is bele-belekap, ám befejezésükkel adós marad.

Tudjuk, hogy 1860 nyara Arany életébe soha nem remélt változást hozott literátori elhivatottságát bizonyítandó. A Bach-korszak utáni közéleti enyhülést hasznosítva a Kisfaludy Társaság – 11 éves kényszerszünet után – ismét megkezdte működését, 1860. augusztus 1-én igazgatójául Aranyt választva meg. Az írók több évtizedre kiterjedő harca Shakespeare valamennyi művének nyelvünkre való átültetése érdekében megvalósulni látszik. Az akkori jeles írók sorából egy hattagú bizottságot azzal bíznak meg, hogy a végső cél érdekében saját közreműködésükkel vagy másokat ösztönözve ültessék/ültetessék nyelvünkre Shakespeare 37 színművét. A bizottság irányítója Arany lett, s mindannyiszor közbelépett, amikor célkitűzésük szekere már-már kátyúba zökkent. A magyarítás ügye ezzel jó kezekbe került.

Ám nem szoltunk a könyvkiadás módjáról, annak anyagi fedezetéről. Jó sorsunk ezt is megoldatta. Arany nagykőrösi neve-

lősködése idején, 1853-ban a görög származású, ortodox vallású Tomory (Thaodorovics) Anasztászt nevezték ki számtantanárnak. Társai előtt így mutatkozott be: „Vér szerint alig számíthatnám közétek magamat, de lelkem egészen a tiétek.” Pár évi ott-tartózkodása után Pesten irodalmi vállalkozásaiból, jelentős örökségéből szép vagyont szerzett. Egyebek mellett elhatározta, hogy ő adja ki magyarul Shakespeare valamennyi színművét. Költőnk egykori társához fordult és meggyőzte: egyesítsék azonos céljaikat. Ez meg is történt. A *Hamlet* 1867-ben napvilágot látott. Bemutatására ez év szeptember 9-én került sor a Nemzeti Színházban. A szakértők szerint ez Arany géniuszának megismételhetetlen teljesítménye.

Költőnk évtizedeiben e színműnek jelentős politikai hatása volt, mivel egy korszerűtlenné vált társadalmi rendszert erőszakkal továbbéltető király és királyné halálával végződik. Hamlet monológjaiban és ellenfeleit bíráló kitöréseiben a mélyseges sértettség nyilatkozik meg.

A 19. századi haladó eszméket terjesztő magyarországi csoportok számára ez a magatartásforma fölöttébb népszerű volt, amit Liszt Ferenc *Hamlet* című szimfonikus költeménye is igazol.

*

A kritikai kiadás VII. kötetének záró színműve a *János király*, amelyben Shakespeare folytatta a korabeli Anglia társadalmi összeütközéseinek irodalmi tükörképét. – Arról már szót ejtetünk, hogy Szalonta másodjegyzője a debreceni vásárból meg hozatta a *János király* angol szövegű kiadványát, s az nemsokára magyar jambusokban szólalt meg. Az indító ok nem a szerző politikai bírálatainak hazai talajba ültetésére irányult, hanem

az angol nyelv elsajátítására. Célját elérendő, 1843-ban jelentős részt sikerült lefordítania, de a hírnevét megalapozó elbeszélő költeményei, lírai megszólalásai, majd a szabadságharc eseményei háttérbe kényszerítették az idegen királydrámát.

Negyedszázad múltán egykori próbálkozását elő se vette volna, ha a Kisfaludy Társaság magára nem vállalja valamennyi Shakespeare-színmű magyar nyelvű kiadását. Azon frissiben akadt egy, a literatúrában ismeretlen vállalkozó, aki az V. felvonas átültetésével jelentkezett. A Kisfaludy Társaság e szörnyűséget el nem fogadva Aranyt kérte föl: fejezze be a kéziratban heverő drámarészlet magyar nyelvű változatát! Arány, értékelve az iránta való bizalmat, 1864. április 24-én a befejezett kézirattal jelentkezett.

Nem az ő vétké, hogy a *János király* nem lépett a népszerű Shakespeare-színművek sorába. Csupán a költő halála után egy évvel mutatta be a kolozsvári társulat, a Nemzeti Színház pedig további kilenc éven át várakoztatta a főváros közönségét.

*

A VII. kötet ezzel nem fejeződött be. A kritikai kiadás szabályai értelmében a sorozatnak be kell iktatnia a szerző valamennyi fordítói kísérletét, szülessenek bár szabadidejét kitöltő szórakozásból. – A függelékben öt Shakespeare-dráma töredékével találkozunk. Közéjük tartozik a *Cymbeline* 9, s a terjedelmesebb *Romeo és Júlia* 48 verssorral. Ezt követi a mindegyik kötetet záró Jegyzetek rovat, a főszöveghez fűződő kiegészítéssel, tájékoztatással.

*

A VII. kötettől búcsúzzunk a főszerkesztő Keresztury Dezső méltató soraival! „Arany Shakespeare-fordításai a magyar drámai nyelv megteremtéséért folyó küzdelem kiválóan fontos kezdeményei s eredményei; ugyanakkor azért is, mert lényeges dokumentumai a költő fejlődésének. A világirodalom jelesei közül az angol óriás volt reá a legnagyobb, s mindvégig termékenyítő hatással. [...] Oly avulhatatlanok, mint saját művei: az idő nem rozsdásítja szét, csak megpatinázza őket.”

*

Az előzőekből kiviláglott: a kritikai kiadás VII. kötete a világirodalom angol óriásának három remekművét adta az érdeklődő magyar olvasók kezébe. E tény annak is bizonyítéka, hogy néhány idegen klasszikusnak anyanyelvünkön való hiteles tolmácsolását Arany Jánosnak köszönhetjük. Igényességének kialakulását kutatva a feleletre önéletrajzában bukkanunk: „még a grammatikai osztályba alig érve, nem tudtam nagyobb embert, mint a könyv, főleg a versíró.” Közismert tény, hogy a szalontai „tanpálya” kitűnően indult, s úgy is folytatódott. Művelődési hajlama egyhamar osztálytársai fölé emelte a magányosságra hajló fiúcskát. A preceptor (segédtanító) elfoglaltsága után maradó szűkös szabadidejében kezébe jutott az *Iliász* s az *Odüsszeia*. Ez az első találkozása az ógörög irodalommal, éppenséggel Homérosszal, az európai irodalom első nagy költőjével, ami magyar, esetleg német nyelven történt.

A debreceni kollégium diákjaként ismerkedett meg a görög ábécével, nyelvtannal, és klasszikusok idézeteit magyarították. Hat év múltán Szilágyi István szalontai rektorként eredeti görög szöveget ajándékozott barátjának, és arra unszolta, hogy

fordítsa le anyanyelvünkre. Kapcsolatukat Máramarosszigetre való letelepedése után is folytatták. Arany az ógörög klasszikusokkal kívánt alaposabban megismerkedni. Az új tanár az iskolai könyvtárból azon nyomban kölcsönzi Szophoklész, Platón, Szókratész és Arisztophanész egy-egy művét. Ez volt az első, bár nem igényelt találkozása azzal a szerzővel, akinek valamennyi színművét nyelvünkre ültette át. Ha már szóba került eme ógörög szerző neve, illő, hogy legalább tömören szóljunk róla.

Arisztophanész (Kr. e. kb. 445 – kb. 385) a legjelentősebb ógörög vígjátékíró. Feltehetően 40 vagy 44 komédiával szórakoztatta a korabeli teátrum nézőit. Görbe tükrében megjelentek korának ellentmondásai. A visszájára fordított valóság teremtette meg a komikumok sorozatát Színműveiben az erkölcstelenek a társadalom hőseivé rangosodnak, s a nyugalmat, rendet felrúgó kópék a közérdeket képviselik. Nyelvezete fölöttébb vaskos; útszéli kiszólásokkal fakasztja nevetésre közönségét.

Érdemes fölvetnünk e kérdést: a rangos ógörög irodalomból Arany miért éppen Arisztophanész komédiáit választotta? Erre részben a kiegészést követő magyar politikai élet készítette. Hasonlóságot érzett a polgárosulás sebzett demokráciája és a rabszolgatartók demokráciája között. De kiváltó ok lehetett a szellemiség, a komikumnak az áradása, nem utolsósorban mély érdeklődése az ógörög irodalom műfaji változatossága iránt.

Amikor egészségét visszaállítani szándékozva, 1870 nyarán Karlsbadba (Karlovy Vary) utazott, Arisztophanészt is magával vitte. Szakértői vélemény szerint Aranyunk „hitelesen ültette át Arisztophanész trágár pajzánságait, ám a kényes helyeket nem szó szerint fordította, hanem lényegüket fejezte ki csattanósan, találékonyan.” (Kövendi Dénes) Midőn 1874. június 20-án végzett a tizenegyedikkel is, az MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya

úgy határozott, hogy a kezelésében lévő dráma-jutalom 400 aranyát a fordítónak ítéli, minthogy Arany János újabb alkotása a magyar irodalom számottevő nyeresége.

A költő prózai írásai

Az előzőekből kiviláglott: a kritikai kiadás IX. kötetével a sorozatot szervező és anyagilag biztosító Magyar Tudományos Akadémia Arany valamennyi költői művét közrebocsátotta. Eddig az epikus és a lírai poézis műfajához tartozókat, sőt a nyelvünk-re átültetett, időmértékes szövegű drámákat is e sorozatba iktatták be. Mindezek ismeretében az olvasók előtt fölmerülhet a kérdés, mi tette szükségessé a folytatást, a X. kötet megjelentetését. A felelet egyszerű és meggyőző: a kiadó nem maradhatott adós Arany prózai műveinek, újságcikkeinek közrebocsátásával, hiszen ő nem csupán ritmikus és rímes versszakokban fejtette ki mondanivalóját, hanem kötetlen közlési formában is. A könyvbarátok széles táborát bizonyára meglepi annak közlése, hogy Aranyunk elbeszéléseket is testált reánk.

Ennek kiváltó okaként a már bemutatott Szilágyi István ösztönzését említhetjük, továbbá a fővárosi sajtótermékek kézbevételeét. „Új év óta kaszinónk is van – írja a költő barátjának 1846. február 22-én, folyóiratok tájékoztatnak az irodalom eseményeiről. [...] én még Pesti Divatlapot és Életképeket is olvasok – külön társaságban.” Joggal feltételezhetjük, hogy az említettek indították prózaírásra.

Bemutatkozó elbeszélésének *Egy egyszerű beszélyke* címet adta. A meglehetősen terjedelmes prózájában a falusi emberek közösségi életét, szokásait, erkölcsi magatartását mutatta be. A túlon túl

romantikus történet „hőse” a református paplak szép cselédlánya, Ilonka. Egyazon időben két férfi szerelme állítja válaszút elé. A történés romantikáját tolvajlás, börtön, babona, halált okozó „megéttetés”, két áldozat biztosítja. A „némi tetszéssel fogantatott beszély” az *Életképek* 1846. márciusi számában jelent meg. Ez volt az első alkalom, hogy a költő neve prózai alkotás szerzőjeként szerepelt. Időrendben ugyan ezt megelőzte Az *elveszett alkotmány* díjazása, azonban közlésére csak jóval később került sor.

Ebben az esztendőben az *Életképek* még két prózáját közölte. A *Hermína* terjedelme jóval rövidebb, ezért novellának tekinthető. Átgondoltabb szerkesztettség, fokozottabb lélektani ábrázolás jellemzi, amelyek prózaírói fejlődésének a bizonyítékai. Szerelemféltség, végzetes tévedés, tragédiába torkolló bűnhődés alapozza meg a romantikus művészi irányzatot. Főhőse Szerényi Gyula, egy Krakkóban időző magyar ifjú. A Visztula partján megfélemezi az úri hintót elragadó bősziült lovakat. Az utasok, egy úri hölgy és leánya, megmenekülnek. Azonban a hőst hetekig a kastélyban ápolják A fiatalok egymásba szeretnek, ám vetélytársak tűnnek föl. Gyanú, féltékenység. Gyula öngyilkos lett, Hermína megőrült.

Az 1840-es évek magyar prózájában ilyen szertelen indulatok uralkodtak. Ennek bizonyossága Petőfi és Gyulai Pál regénye, hasonlóan Jókai első elbeszélései. Viszont Arany még ez év nyarán elbúcsúzott a romantika túlzásaitól. Erről győz meg A *szerelem és egyéb* című torzkép karikatúrája. Ez is az *Életképekben* jelent meg, ám Karakány János álnévvel.

Csupán a teljesség követelményéhez alkalmazkodva került a X. kötetbe a költő *Beszély-töredékek* című prózája. A többes szám használata azt jelzi, hogy itt szomszédságba került A *kéttablakú ház*, *Címtelen*, *Látogatás egy barátomnál* alcímű, három rövidke

írás. Arany László szerint ezeket apja Pesten, főszerkesztői tevékenysége idején vetette papírra. Folytonosan kézírathiánnyal küzdött, s ilyenkor előkapta tollát, hogy az úrt betöltse. Az itt közöltek fia mentette meg az *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* II. kötetében. Ebből is kitudódott, hogy a költő széprózai írásait nem gyűjtötte össze. Inkább emlék-értékük méltó az utókor figyelmére. Egyszersmind ezek a lángész sokoldalúságának a bizonyítékai.

*

A *Szépirodalmi Figyelő*, majd a *Koszorú* kézírathiányát a főszerkesztő Arany részben a főntebb ismertetett módon, részben külhoni irodalmi alkotások átültetésével igyekezett megszüntetni. Döntése két orosz író terjedelmes prózai alkotását érintette. Miért éppen ezeket, hiszen nyelvüket nem ismerte? A felelet a 19. századi magyar irodalmárok figyelmetlenségét tükrözi. A külföldi irodalmakból főként a német, mellette az angol, francia, olasz literatúrával kerültek kapcsolatba, miközben a világhírnévre emelkedett Puskin, Lermontov, Gogol, Dosztojevszkij, L. N. Tolsztoj munkássága számukra ismeretlenségbe burkolózott.

Arany a kritikai realizmus szellemében alkotó N. V. Gogol (1809–1842) nevére figyelt föl egy német tollforgató átültetésében. A *Köpenyeg* főhőse egy szerény kistisztviselő, Akakievics Akaki. Halála után szellemként megleckézteti kegyetlen főnökét, köpenyét követelve a maga számára. E kisregényt a *Szépirodalmi Figyelő* négy számában, 1861 tavaszán közölte.

Elképzelhető, hogy az orosz irodalom fölkeltette Arany érdeklődését. Negyed év múltán ismét ottani prózát választ folyóirata számára. A szerzőről, gr. Sollohubról mit sem tudunk. Lexi-

konjainkban a neve nem szerepel. Ám regénye, az *Előkelő világ* a romantika művészeti irányzatának jellemző szereplőit és eseményeit vonultatja föl. Egymást követik a bálók, az intim találkozások rangos katonatisztekkel, a társaságok nagyasszonyaival s a szépséges grófkisasszonyokkal, a nyílt s a rejtett szerelmek, a fondorlatokat követő csalódások. Az *Előkelő világ* a *Szépirodalmi Figyelő* tíz számában biztosította az izgalmas olvasnivalót.

*

A X. kötet elején közölt, Arany fogalmazta elbeszélések, fordítások a széppróza széles körű műfaji együttesébe tartoznak. A közlésre kerültek mennyiségét mérlegelve elmondható, hogy kiadványunknak csupán ötödét foglalták el. Ezzel mintegy búcsút intettünk az eposz, a líra, a tragédia s a vígjáték műzsáinak. Mostantól a műalkotások körébe nem tartozó prózával találkozunk, mint amilyenek az újság- és folyóiratcikkek, politikai és irodalmi véleménynyilvánítások, különböző tárgyú tanulmányok, iskolai jegyzetek.

A korábbiakból már megtudtuk, hogy az első alkotása, amely neve feltüntetésével jelent meg, az *Egy egyszerű beszélyke* című elbeszélése volt. Ez így igaz, ám valójában ismeretes a *Népnevelési ügyben* című terjedelmes újságcikk szerzője, aláírása szerint Jeandor (Szalontáról, Biharból) nevének helyes francia írása: Jean d'Or. A hetente két ízben megjelenő *Társalkodó* 1841. július 14-én közölte. A kötetben 5 lapra terjedő újságcikk meglehetősen hevességgel kel ki az iskolát nem végzett, de nagyhangú, műveletlen, ám döntésre jogosított kiváltságosak ellen. Ők azok, akik a tanácsban egyetlen „diákos embert”, a jegyzőt, a korabeli törvény által biztosított szabadsággal választják. A nótáriusságra jelent-

kező ígérhet jót és szépet, mindezt meg nem valósíthatja, ha nem követi választóinak életmódját; idejét töltse ivással, dohányzással, káromkodással, de bíró uraimékat s a választóit ne oktatgassa.

Arany mindössze másfél évet töltött másodjegyzői megbízatásában, amikor mindezeket tollhegyére tűzte. További négy év tapasztalata már arra ösztönözte, hogy a vármegye hivatali viszásságait szatirikus eposzban, *Az elveszett alkotmány* címűben örökítse meg.

Első újságcikkét nem követték azonos műfajú írások. Ez érthető is, hiszen reá köszöntött a „kiváló költő” hírneve, a két *Toldinak* országos irodalmi sikere. 1848 márciusától mindezt felülírta a nép szabadságát és Magyarország függetlenségét célul tűző politikai és katonai mozgalom, amelyekből Arany János tevőlegesen vette ki a részét. A megszorított helybeli ügyintézés mellett elsősorban publicisztikai és költői alkotásaival támogatta a nemzeti célkitűzéseket.

A Kossuth-kormány szükségét érezte annak, hogy céljai felől a néptömeget – az írók közreműködésével – tájékoztassa. Petőfi azon nyomban kifejtette: a szerkesztésre csak Aranyt tartja alkalmasnak.

Sürgős levelezés indult meg közöttük, ám aljegyzőnk – hosszas habozás után – csupán abba egyezett bele, hogy neve a fejléc alatt, a szerkesztés feladatát elvállaló Vas Gereben (családi neve: Radikovits József) mellett szerepeljen. Ezzel az is együtt járt, hogy beküldött írásaival rangosítsa a *Nép Barátja* című hetilapot. Az anyagiakat a kormány biztosította azzal a céllal, hogy célkitűzéseit a néppel közöljék, és állhatatosságra buzdítsák. Első száma 1848. június 4-én jelent meg.

Ezt követően a néplapban 8 cikket és 7 verset tett közzé. Tartalmukat ismerve elmondható, hogy a magyar tömegek felvilá-

gosítása, a szabadságharc eszméinek, céljainak feltárása érdekében fogalmazta meg őket. Idézett költeményeivel – a nagyszámú kiadványok mellett – a kritikai kiadás I. kötetében találkoztunk. Más részről valamennyi újságcikkét a most bemutatott kötet szerkesztői értékes ismeretterjesztő jegyzetekkel kísérték. Közös jellemzőjük, hogy tárgyukat az életből merítette a költő, és politikai hozzáállásai a napi vitákhoz kapcsolódnak. Arra nincs terünk, hogy valamennyi cikkét ismertessük, ám kettőről mindenképpen szólnunk kell. Arany publicistaként is magára talált. Az *Országcímer, nemzeti szín* címűben a nemzeti jelvényeket ősi jogainkba visszaállító, új törvénycikkeket magyarázza. A reform ellenségei az egyszerű embereket országszerte azzal ijesztgetik, hogy a kétfejű sas meg a fekete-sárga szín hiánya a „jó király” elűzését, a rend felbomlását, a háború kitörését jelzi. Írását végül csattanóval zárta: a címben említettek használatát elrendelő szakasz „abban a törvénykönyvben van, mely a jobbágyokat igájuk alól felmentette”.

A *Mentsük meg a hazát!* követelése feltűnteti a súlyos bajokat: az áruló nagyurak a császárral cimborálnak, a köznemesség csak a saját érdekeiért csatlakozna a szabadságharchoz, a főpapok óriási jövedelmüket féltik, a más nemzetiségű honfitársakat a magyarok ellen ingerlik. Az a legnagyobb baj, hogy e veszélyekről a néptömeg nem kíván tájékozódni.

Közreműködésétől búcsúzó prózája, a *Felláztunk-e mi, magyarok?* 1848. november 5-én került az olvasók elé. Kapcsolatát a *Nép Barátja* valódi szerkesztőjével, Vas Gerebennel elvi okokból szüntette meg. Társa mind tartalmi, mind nyelvi, stilisztikai szempontból igénytelen néplappal látta el a gyérülő előfizetőket.

Arany közel öt éven át saját cikkeivel nem gazdagította a publicisztika műfaját. E kötet szerkesztői ezt követően is csupán há-

rom írását ítélték e csoportba tartozónak: Az asztaltáncoltatásról féllapnyi beszámolója a *Budapesti Hírlapban*, Tisza Domokos emlékezete a *Pesti Naplóban*, végül az *Előszó Tisza Domokos hátrahagyott költeményeihez* egy kis példányszámú könyvecskében található. A szerkesztők a fönt említett Arany-prózát követő írásokat tanulmányoknak minősítették.

Ez az alcím igen változatos tartalmú, de még inkább terjedelmű értekezéseket tár az irodalomkutatással foglalatosskodók elé. Belpolitikai akadályokkal viaskodva, a cenzúra béklyói között állt ismét talpra a magyar irodalmi élet. Ennek sikerét Arany – a saját képességeit hasznosítva – igyekezett elősegíteni. Immár nagykőrösi tanárként fogalmazza meg a szakmabeliek által napjainkig gyakorta idézett megállapításait. Első dolgozatával, a *Valamit az asszonánról* cíművel nem a nagyközönséget szólítja meg, hanem a befutott poétáknak s a felbukkanó költőcskének nyújt eligazítást a versrímek használata útvesztőjében.

Ezt lírai költészetünk népi sajátosságainak vizsgálata követi, hogy ismét eljusson az őt folyamatosan foglalkoztató kérdéshez: „Valahányszor idegen népköltészet egy-egy régi maradványa kerül a kezembe, mindig elborultan kérdezem magamtól: volt-e nekünk valaha ős eredeti eposzunk?” (A. J.)

E tárgykört két terjedelmes, de be nem fejezett tanulmány vizsgálata zárja le. Katona József *Bánk bánjáról* költőnk fiának így nyilatkozott: „különös teremő tehetség volt a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számításal költeni”.

Ebben az évben, 1858. december 15-én, az MTA Arany Jánost rendes tagjául választotta. Mivel székfoglalóját egy esztendőn belül illet megartani, első választása a *Bánk bán* értékelésére

esett. Ám súlyos betegsége, állandó szédülése s a kimerítő oktatói munka megakadályozta abban, hogy e drámával alaposan foglalkozzék. Elkötelezettségét betartva egy számára ismertebb, megfelelőbb tárgyat választott. Nyári szünidejében a *Zrínyi és Tasso* főművei közötti összefüggést vizsgálta. Utóbbinak *A megszabadított Jeruzsálem* című eposzát még diákként magyarul végigolvasta. Most az olasz eredetit és német fordítását vette a kezébe. A *Zrínyiáshoz* is régi ismeretség fűzte. Ennek bizonyítéka, hogy a közérthetőséget nehezítő nyelvhasználatát költőnk a 19. század népies stílusára kezdte átírni. Noha ezt sem sikerült befejeznie, Csengery Antal, az MTA Nyelv- és Széptudományi Osztályának elnöke, az akkori irodalmi élet vezetője e két hősköltemény párhuzamba állítását így értékelte: „Ez a legnagyobb tanulmány, melyet mindeddig magyar íróról írtak. A legnagyobb már terjedelménél fogva is. Egy óránál tovább olvasott az értekező, s a bevezetésen csak alig haladt túl. Ívekre terjedő nagyszerű monographia lesz az egész, mely sokkal többet ad, mint amennyit ígér.”

A X. kötet szerkesztői – Keresztury Dezső és felesége, Mária, s a teljes anyagot lektoráló Barta János – Aranynak 1860-ig Nagykőrösön írott tanulmányait juttatták el az érdeklődőkhöz. Az ezeket követő alcím az új tanár használta, részben megfogalmazta, három tankönyvet helyettesítő jegyzetét mutatja be. Ezek helyes értékeléséhez ismernünk kell az egykori oktatók ilyen irányú nehézségeit. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a régi protestáns iskolák diákjainak nem mindenik tantárgyból voltak tankönyveik. A nevelők saját szövegüket adták elő, amit a diákok lejegyeztek. A bécsi legfőbb tanügyi hatóság, az Entwurf a 19. század elején ezt megtiltotta. A maga részéről e gondot Arany János úgy oldotta meg, hogy elkészítette *A magyar*

irodalom történetének első kötetét, majd folytatásait is. Tragikus, hogy kinyomtatására a költő nem számíthatott, mert személyes álláspontját akkor nem közölhette volna. Leckéinek eredeti szövege elhanyagódott. Az egykori folyóiratokban az olvasók elé került részletek, valamint diákjainak följegyzései nyomán jutottunk előadásainak megközelítő szövegéhez.

Hasonló sorson osztozott az 1854-ben írott *A magyar költészetének története*, amelyben Arany elismeréssel, rajongással maitatta be Petőfit, viszont önmagáról sohasem szólt. Akadt olyan nebuló, aki az ő költeményét szavalta az iskolai ünnepségen. Ezt sem fogadta jó szívvel.

Az Entwurf rendelkezése szerint a gimnáziumi oktatást záró osztályban az irodalom tantárgyat az esztétika ismeretközlésével kell befejezni. Ez az ógörög eredetű főnév – latin közvetítésnek tulajdoníthatóan – Európa-szerte elterjedt, és azonos vagy hasonló a kiejtése. A 19. század magyar irodalmárai e fogalmat a kellemesen hangzó „széptan”-nal fejezték ki. Sajnálatos, hogy e megnevezés nyelvünkéből kikopott.

E terjedelmes, közel 30 lapra terjedő tankönyv kéziratát – csekély kihagyásokkal – az MTA kéziratárában őrzik. Arany munkája csakhamar kinyomtatva széles körben elterjedt. Még 1934-ben is így méltatták a *Pesti Hírlapban*: „Arany Széptani jegyzetei a nagy költő kőrösi tanárságának legbecsesebb emléke.”

*

A XI. kötet a *Prózai művek 2. 1860–1882* címmel került az irodalomtörténészek kezébe. A szerkesztést a már jól ismert Aranykutatók, Keresztury Dezső és Barta János végezték. Viszont a kutatás, az értelmezés feladata Németh G. Béla akadémikus iro-

dalomtörténészre hárult. Mind terjedelmi, mind tartalmi szempontból széles körű és alapos munkát végzett. Jegyzetei a kötet harmadát igényelték, magyarázatainak megfogalmazása pedig hat esztendőt.

Így következett be az a szokatlan jelenség, hogy a következő, immár XII. kötet öt évvel korábban jutott el az érdeklődőkhöz.

A XI. kötetben Aranynek a szépirodalom határain kívül eső prózája kapott helyet. Ide tartozik a hazai szerzők műveinek ismertetése, értékelése, az idegen nyelvből fordítottak bírálata, irodalomtörténeti s egyéb tárgyú tanulmányok, írói arcképek, néprajzi (dal, tánc, monda) értekezései és egy nekrológ. Terjedelmük erősen eltérő: a 40 lapra terjedő, hat folytatásban megjelenő, *Visszatekintés* című alkotói és nyelvészeti elemzésen kívül a 8-12 lapnyi írások a gyakoribbak. E kötetben latin, német, francia nyelvű idézetek, értékelések is szerepelnek. Együttesen csupán a tartalom két százalékára tehető.

E mostani prózai írások – a korábbiakhoz hasonlóan – eleget tesznek az időrendiség követelményeinek. Csupán a nyelvhelyesség szösszeneteit helyezték a tárgyköri ciklusba. Mindezek tudatosítása után ideje, hogy közzétételének módjával megismerkedjünk. Jellegük, tartalmuk nyilvánvalóvá tették, hogy a szerkesztővé lett költő véleménynyilvánítása csupán sajtóbeli közzétételük útján jut el az érdeklődőkhöz. Természetes, hogy az *Előrajz* induló folyóiratainak, a *Szépirodalmi Figyelő* első számának bemutatkozó cikke. De már ekkor nyilvánvalóvá lett, hogy társai nem árasztják el költeményeikkel, elbeszéléseikkel. A teljességet biztosítandó, már az első számba három könyvismertetőt kellett beiktatnia. A folyóirat létezésének két éve alatt főszerkesztőjének 44 írással kellett eltüntetnie a fehéren maradó lapokat. Megszűnése után újabb sajtóterméket indít, a *Koszo-*

rút. Említett hozzájárulását ebben is folytatta 22 alkalommal. A fentiek szerint a XI. kötet anyagának több mint felét Aranynak kellett biztosítania. Ezekre melyik sajtótermékben került sor? A helyes nyelvhasználatra ösztönzőket a *Magyar Nyelvőrben* (13) és a *Magyar Nyelvben* (1) közölte. Arany Lászlónak 1887–1889 között kiadott *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* négy kötetét Németh G. Béla átkutatta, és az utókor szerencséjére rábukkant néhány idevágó írásra. Hasonló nyereség a *Jegyzetek* függelékében olvasható Voinovich Géza, Váczy János és Arany László hiánypótló közlése halhatatlan klasszikusunk anyanyelvi igényességéről.

*

A kritikai kiadás XII. kötetének tartalmáról, szerkesztésének gondjairól előzőleg már közöltük a leglényegesebbeket. Azonban a maga életkörülményeinek és munkája érdemi megváltozásának okairól nem esett szó, pedig ezzel együtt járt családostul Budapestre való áttelepedése.

Az előzmények bemutatását ajánlatos a serdülő ifjú foglalatosságával kezdenünk. Anyagi gondjai arra készítették, hogy diákként preceptor, majd 19 évesen korrektor legyen. 1851 őszén a biztonságot ígérő nagykőrösi gimnázium meghívólevele szülőföldjének elhagyására ösztökélte. E két munkahely egyaránt arról győzte meg, hogy a nevelő tevékenység a pedagógusoktól az elhivatottság érzületét igényli. Pályája kezdetén költőnk mindezekhez átérzéssel és felelősséggel viszonyult. Azonban negyvenedik életéhez közeledve az oktatást egyre súlyosabb tehernek érezte. Tompának küldött levelében bevallotta: folytatásra váró irodalmi alkotásai fiókjában hevernek, mert a „ficamodott

észjárású” diákjainak dolgozatait ki kell javítania; szabadidejét ezek rabolják el.

Nagykőrösi iskolája iránti vonzódását kezdeti tanártársainak, barátainak (Szász Károly, Mentovich Ferenc, Tomory Anasztász) eltávozása csökkentette. Elhidegüléséhez egyéb tényezők is hozzájárultak, másrésről pedig elősegítették a fővárosba való áttelepedés szándékának erősödését. A közismert és sikeres írók, Kemény Zsigmond, Jókai, Gyulai Pál és társaik a *Toldi* szerzőjét otthonában gyakorta fölkeresték. Hasonló érzelmeket keltettek az országos terjesztésű lapok, folyóiratok szerkesztői, akik kéréseikkel halmozták el: várják lírai verseit, balladáit, és részleteket készülő eposzából, a *Daliás időkből*.

E látogatásokat Arany a maga részéről viszonzta, sőt az is megtörtént, hogy egy héten át Csengery Antal vendége volt. Idejét célszerűen használta fel. „Összejöttem számos notabilitással. Voltam Jókainál, Pákhnál, tisztelkedtem Dessewffynél, Eötvösnél. Deákkal baráti viszonyba jöttem.” (Arany levele Tompához)

A tanári teremből és vidéki otthonából való kilépését megkönnyítette a belpolitika kedvező változása. A gazdasági válsággal küzdő, s igen súlyos katonai vereséget szenvedő monarchia kénytelen volt a magyarságra nehezedő politikai és eszmei elnyomáson enyhíteni: amnesztiát kaptak a szabadságharc elítélt jeles személyiségei (1856), országos megemlékezés a győzedelmes március 15-re (1860), Csengery Antal engedélyt kap a *Budapesti Szemle* kiadására (1856), az MTA Aranyt tagjai sorába választja (1858), tizenkét esztendei letiltás után a magyar irodalom fejlődésének ösztönzőjét, a Kisfaludy Társaságot 1860 őszén feltámasztják, és Aranyt a titkári székbe helyezik. Ezzel enyhült költőnk aggodalma kis családjának eltartása miatt. Októbertől valamennyien fővárosi lakosok.

„Amikor körösi lakhelyén iratait összeszedegette, szíve elfacsarodott a sok csonka-bonka törek láttán, melyeknek temetője asztalfiókja volt. Amint sorra kezébe vette őket, álmok és írói szándékok zsibongtak a lapok között. Mennyi költői terv hervadozott a sárguló papírokon.” (Voinovich Géza) – Ezt az életforma- és színhelyváltást az egykori aljegyző személyiségvonásai döntően befolyásolták: tevékeny, a közösségi érzelmekkel, új és újabb írói tervekkel megáldott egyéniség.

A mindeddig magába zárkozó költő itt és most nem remélt határozottsággal lépett a nyilvánosság elé. Felismerte azt a veszteséget, amelyet művelődési mozgalmunk számára a két Kisfaludy hiánya, majd Petőfi és Vörösmarty elvesztése jelentett. Hivatásérzet fogamzódott meg benne: magára vállalja a magyar irodalmi élet irányítását, közlési lehetőséget nyújtva a művészi kifejezőkészséggel megáldottak számára.

Költőnk szép szándéka teljesült: 1860. november 7-én a *Szépirodalmi Figyelő* 1. száma az érdeklődő olvasók kezébe jutott. Megtapasztalhatták, hogy ez szépirodalmi és kritikai hetilap; főszerkesztője Arany; kiadója Heckenast Gusztáv; egyben a Kisfaludy Társaság szócsöve.

A kritikai kiadás XII. kötete csupán ennek a sajtóterméknek és utódjának, a *Koszorúnak* a függelék rovatát mutatja be. Őszintén szólva e sorok írója érdeklődéssel bűvárolta volna az egyes számok tartalomjegyzékét, mivel ez a *Szépirodalmi Figyelő* 80-90%-át kitöltő, verses és prózai szépirodalmi alkotásokat és szerzőiket ismertette volna. Ezzel szemben itt a szerkesztőnek olyan írásaival találkozhatunk, amelyeket az „összes művek”-be sem szokás beiktatni. Valójában ezek a szerkesztői tevékenység melléktermékei. Közzétételüket az iránta megnyilvánuló kegyelet igazolja, amely minden fönnmaradt sora, mondata iránt

megnyilvánul. E kötetbe a tisztességtevés iktatta a széljegyzeteket, szerkesztői üzeneteket, megjegyzéseket, sőt még az előfizetési felhívásokat is.

A négy alcím jelezte szerkesztői mondandó élén a glosszák állnak. Ez a napjainkban ritkán használt ógörög eredetű szó a lapok szélére vagy a sorok közé írott jegyzetet, szómagyarázatot jelentette. Viszont ez mást fejezett ki a 19. század derekán. Amint a szerkesztő ezt megfogalmazta: „rövid napi híreket is közöl a belső és külföldi társasélet, de leginkább az irodalom és művészet köréből”.

E rovatban a két folyóirat négy és fél éve alatt 596 önálló híranyag került a közönség elé. Tartalmukat vizsgálva Németh G. Béla négy csoportba osztotta őket: „1. A Kisfaludy Társaság igazgatójaként pártolói tagdíjakat nyugtáz; 2. a folyóirat előfizetőinek, kézbesítőinek a kérdéseire felel; 3. barátai, ismerősei számára – levél helyett – itt közli mondanivalóit; 4. beküldött művekről summázza véleményét, ideértve közlésük lehetőségeit.”

Jómagam ezek közül az utóbbiakhoz tartozókat igen-igen értékelem, mert itt elemezte az 1860–1865 között kiadott prózai, ritkábban verses köteteket. Olykor széptani elemzéseivel találkozunk. Túlzás nélkül leírható: ezekkel megközelítette a szép-irodalmi alkotások méltóságát.

A Szerkesztői üzenetek száma már-már azonos a glosszákéval (577), viszont terjedelmük csak 57 lapot foglal el, mivel tartalmukat a szerkesztő szerfölött szűkre szabta. Irodalmi szempontból jelentéktelenek, de nem így az érintett fűzfapoéták szempontjából. Az igényes bírálók között akadtak, akik így marasztalták el őket: „Lám, Arany megírta: verse egyáltalán nem biztató.”

A harmadik rovat, a Szerkesztői megjegyzések, szám szerint közel kétszerese az előbbinek. A két folyóiratot írásaikkal gazda-

gítani szándékozó ismert vagy ígéretes szerzőknek részletesebben üzen. Olykor szomszédságukban vitázó, értekező, művelődéspolitikai és nyelvészeti tárgyúakat is találunk, az előzőeknél részletesebben kifejtve.

A befejező negyedik rovat önmagáról szól: Előfizetési felhívások. Tíz közleménye a két folyóirat beköszöntéről, tervezett arculatáról, végül megszűntéről tájékoztatja a leendő s a létező olvasókat. Természetes, hogy az első s a második esetben a főszerkesztő a lap terjedelméről, kézbevételeinek idejéről, tartalmáról, áráról nyújtott felvilágosítást. Mindezt szerény hangnemben, eltérve a politikai s a más irodalmi lapok nógató öndicséreteitől.

*

Végül tömören Arany két folyóirata létének időpontjairól, s az általuk követett célkitűzésekről. Mivel a *Szépirodalmi Figyelő* indulásának dátumát már közöltük, ajánlatos a főszerkesztő célkitűzését, szándékát ismertetnünk. – Az első szám Előrajza szerint e lap célja a magyar irodalom (műpróza és költészet) esztétikai fejlődését előmozdítani szépirodalmi dolgozatok közlése által; hazai és külföldi termékek egyszerű vagy bírálatos ismertetése; literatúrai intézetek – mint a Kisfaludy Társaság – működését figyelemmel kísérni; napi híreket közölni; bel- és külföldi társas élet; leginkább az irodalom s a művészetek köréből.

Óhajtja, hogy e lap irányadóvá, mintegy irodalmi központ-tá nője ki magát. Szeretné hazánk tehetséges íróit egy díszes koszorúba gyűjteni, a szokottnál nagyobb változatosságra törekedni.

Induláskor sikerült a kiadó Heckenast Gusztáv kívánta 750 előfizetőre szert tennie. Ám amint teltek a hónapok, az olvasók száma egyre csökkent. A közönség igénytelensége mellett elszomorító volt a munkatársak hiánya, a remélt kéziratok elmaradása. Gondjairól Tompának panaszkodott: „A legnagyobb aggodalmak közt, zúgó fejjel írnom kell mindent. Majd főcikket, majd kritikát, majd külirodalmat.” A közönséget már nem ösztökölte a hazafias indulat. Helyette a napi politika s az izgalmas történések érdekelték. „A publikum becsődült”, és 1862. október 30-án a *Szépirodalmi Figyelőnek* az utolsó számát szedték ki a nyomdászok.

Főszerkesztőnk – ezt követően – két hónapon át töprengett. Tompához küldött levelében bevallotta: „Publikumot csődítőbb alakban kellene újraéleszteni. Szaporítani a mulattató részt; a kritikát korlátoznom kellene. Díszesebb, bővebb tartalmú lapot kell kiadnom.” Szándékainak érvényesítésével a *Koszorú* 1863. január 1-én megjelent. Előfizetőinek számát indulásakor sikerült ezerre feltornáznia. Hetente vasárnap jelent meg. A megújított szempontok érvényesítésének köszönhetően élete fél évvel meghosszabbodott, s így 1865. június 25-én került az olvasók megfogyatkozott közössége elé.

A kritikai kiadás XII. kötetének a főszerkesztője, Keresztury Dezső megnyugtató következtetéssel búcsúzik e három vaskos kötettől. „E folyóiratoknak – azon túl, hogy a kor legjobb költői minőségének dokumentumai lettek – elegendő hasznuk is volt. A szerkesztő Arany maga is tudta, hogy az elmocsarasodó közszellem sekélyiből olyan szigetet emelt föl, növekvő zavarában olyan elvekre, mintákra, s jó eredményekre hívta föl a figyelmet, amelyeket később az írói gyakorlat és bírálat sem kerülhetett meg.”

Hivatali iratok

A kritikai kiadás előző három kötetét ismertetve foglalkoztunk Arany Jánosnak számban és igényben meglehetősen szerény prózájától, valamint az ezt megcáfoló tekintélyes és színvonalas, ámde rövid életű, két folyóiratától. Tömören úgy fogalmazhatnók meg, hogy a kritikai kiadás az eddig ismertetett kötetekben a költő valamennyi eposzát, elbeszélő és lírai költeményét, prózáját, műfordítását közrebocsátotta. E tények ismeretében nyilvánvaló a kérdés: a következő hét kötetben milyen tárgykörrel találkozunk?

Való igaz. A múzsáktól szép sorjában elbúcsúztunk, ám tudván tudjuk, hogy őket Zeusz tartotta el; a megélhetés gondjai a tündéreket nem terhelték. Ám nem így költőnk életpályáját. Már serdülőkorától az iskolázási költségeket önmagának kellett fedeznie, házasodása után pedig a négytagú család eltartásához szükséges anyagiakat. A hivatal vállalásának az is tagadhatatlan oka, hogy írói függetlenségét csak így őrizhette meg.

Ezen az úton-módon jutottunk el a kritikai kiadás XIII. kötetéhez, amelynek címlapja ezt közli: *Hivatali iratok 1. Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest (1831–1865)*. Első rátekintésből kiderül, hogy az 580 lapot igénybe vevő kötet távol áll a szépirodalomtól. Az itt olvasható kiegészítő szövegeket a 20. század derekán, három helység intézményében vetették papírra. A főszerkesztő a korábbi hét kötet irányítója, Keresztury Dezső, a lektor Barta János. A feltüntetett helységekből őrzött Arany-kéziratokat, valamint a hivatali tevékenységéhez fűződő jegyzeteket ottani irodalomtörténészek dolgozták fel. Nagyszalontán Dánielisz Endre, az Arany János Emlékmúzeum akkori igazgatója. E kötetben az 1831 és 1850 között Arany által fogalmazott 77 írással találko-

zunk. Sokakban indokoltan vetődik fel az elégedetlenség érzése: miként magyarázható ez a mérsékelt mennyiség, amikor tudván tudjuk, hogy 9 éven át szülővárosának másodjegyzője volt? Az időrendiség követelményét félretéve közölnünk kell, hogy 1847. április 17-én borzasztó tűzvész pusztította el Nagyszalonta négyötödét, közte a náddal fedett tanácsházat. „Minden hivatalos irományaink, törvény- és jegyzőkönyveink, számadási irataink, a várost érdeklő, régi hasznos okleveleink, szóval minden, ami a város beligazgatására s jövője biztosítására szükséges vala [...] a pusztító vész martalékává lőn.” (Arany János)

Ez a magyarázata annak az ellentétnek, hogy míg az 1831 áprilisa és 1847 áprilisa közötti 16 esztendőből csupán 20 kézirat ismeretes, az 1847–1850 közötti 3 év alatt ez 57-re emelkedett. Csodák csodája, hogy az első időszakból néhány ránk maradt. A tűzvészben az egyik paplak is elpusztult, viszont a másik megmaradt. Így menekült meg a 14 éves serdülőnek az egyházmegye espereséhez intézett kérése: „Bátorkodom benyújtani alázatos esedezésemet a mostan vacantiában levő Praeceptorság eránt, amely kérésem teljesedését óhajtva várom.” A felkérés jóváhagyásának köszönhetően az ifjú 1833 őszétől Debrecenben folytatta tanulmányait.

Az említett húsz kézirat közül ismerkedjünk meg az 1842. augusztus 19-től szeptember 8-ig vezetett költségjegyzékkel! Váry ügyvéd társaságában „Pestre és Bécsbe tett utam – hivatalos minőségben – szélesíté egy kevéssel látókörömet”. Küldetésük okáról mit sem tudunk, ám a Csonkatoronyban jelenleg is féltve őrzött füzetecske a másodjegyző kedvező jellemvonásai közül főleg a pontosságát, becsületességét és takarékoságát igazolja. Néhány bejegyzés ez utóbbiról: „4 szem őszi barack 24 kr; Alber-tiben egy koldusnak adtam 3 kr; 4 szál gyertyáért 36 kr.”

Másodjegyzőnk az általa fogalmazott okmányokat közös megnevezéssel „hivatalos iratok”-ként kezelte. Ezek körébe az alábbi típusok tartoztak, az ő szóhasználata szerint: végzés, bizonyítvány, nyugtatvány, hagyatéklevél, kötelezvény, kihallgatási jegyzőkönyv, tanúvallomás, ítélet, jegyzőkönyv, marhapaszszus. A főszerkesztő a Nagyszalontán őrizett jegyzői kéziratok nem mindenikét találta közlésre méltónak. A hasonló tartalmú jegyzőkönyvek, vallomások, nyugták halmazából ki kellett emelnünk a mondanivalójukban érdekeseket. A tűzvészig tartó első időszakban – a már ismertetetteken kívül – nem bukkantunk említést, de részleges bemutatást érdemlőkre sem.

*

Az 1847. április 17-én a déli órákban tomboló tűzvész elpusztította Nagyszalontát négyötödét: 790 ház, a színekkel, ólakkal, górékkal együtt 2400 építmény; lábasjóságok, aprómarhák; 7 személy megégett; a zsindelemmel fedett templom- és toronytető lángolt, három harang megolvadt és lezuhant. A legérzékenyebb veszteséget a tanácsháza s az itt őrzött irattár megsemmisülése jelentette. Az épületet vissza nem állíthatták, bár a hivatalos ügyek fölöttébb sürgették a pótlást. A Kaszinó sietett segítségükre, amelynek cseréppel fedett székhelye a lángoktól megmenekült. Az Arany családnak is ez volt a szerencséje. A jegyzőt hivatalból megillette a cserepezett notariális quartéj. A törökök kiűzése óta Szalontát hasonló károsodás nem érte.

Említettük volt, hogy e pusztítás a városnak minden hivatalos okmányát megemésztette. Az ezt követően megörökítendőik számára a vezetőség két keményfedelű, nagy alakú füzetet vásárolt. Az egyikbe a közgyűlések, a másikba a tanácsulések ügyeit,

határozatokat vezették be. Aljegyzőnk az elsőként említettben részletesen megörökítette a katasztrófát. Néhány nappal korábban e tragédiáról Petőfinek töviről hegyire beszámolt.

A város előjárósága minden eszközt megragadott, hogy a károsultakon segítsen. Arany szerfölött sokat vállalt magára a temérdek feladatból. A napi gyorssegély- és kenyérosztást követően jegyzője lett annak a megyei bizottságnak, amely a támogatást megszervezte, majd továbbította. A XIII. kötet főszövegében – egyebek mellett – találkozunk az V. Ferdinánd császárhoz küldött folyamodás fogalmazványával; köszöntőlevéllel br. Vay Miklósnak címezve, aki 5000 forint kölcsönt szerzett a királyi kincstárból; br. Bémer László r. katolikus püspökhöz, amiért az itteniek használta egyházi földtulajdonért járó bérletet „boldogabb időig elhalasztotta”. Körlevél konceptusa, amit Váradon néhány száz példányban kinyomtattak, majd a megyék, városok, nagybirtokok vezetőihez eljuttattak – pénzsegély reményével.

Még egy esztendő sem maradt mögöttük, amikor reájuk köszöntött a szabadságharc s a forradalom. Számptalan jegyzőkönyv és végzés őrzí az itt történetket, amelyeknek egyik hátrányos velejárójaként a „szabadságot” önzően értelmező hajdúivadékok közkölségekről hallani sem akartak. Példájukat a beköltözöttek is követték. Többehavi tusakodás után Arany jegyzőségeről lemondott. Kossuthnak címzett levelében ismertette reménytelen helyzetét, amit ekképpen zárt: „magamat kormányzó elnök úr gondoskodásába ajánlom”.

Hetek múltán a forradalmi kormány belügyminisztériumában kapott csöppet sem megtisztelő írnoi állást. Közel kerülén Szemere Bertalan miniszterhez, hozzá is levéllel fordult: „megkezdettem a vásári nagy közönség számára verseket írni. [...] Ha tisztelt miniszter úr ezeket a nép lelkesedésben tartására

célszerűeknek találándja, semmi kétségem, hogy terjesztésüket [...] álladalmi költségen is elé fogja mozdítani.” Költőnk módfelett derűlátónak bizonyult; 1849 nyarán a költségvetésből poézisra nem áldoztak.

A 77. sorszámú, végső kézirat egy Arany fogalmazta felhívás szülőföldjének adakozó lelkületű polgáraihoz: „Garay János, a nemzet költője, büszkesége, szemei világától megfosztva, ágyba szegezve nem képes a maga és családja sorsát továbbra biztosítani.” Anyagi segítségre van szükségük. Sajnálatos, de a nagy formátumú ívet kevesen írták alá. A végső összeg 39 ft. lett, aminek negyedét a megélhetési gondokkal küzdő barát ajánlotta föl.

*

A kritikai kiadás XIII. kötete alábbi adatainak helyszíne Nagykőrös. Itteni, 9 évnyi oktató munkáját, az újjászervezett főgimnáziumhoz kapcsolódó hivatali és hivatásbeli tevékenységét, életmódját ismerhetjük meg. A főszöveg iratainak kiválasztását, jegyzeteinek megfogalmazását Törös László tanár, az Arany János Emlékmúzeum létrehozója és igazgatója végezte el.

Az oktatóvá lett költő munkásságát megismerni szándékozók bevezetésként mennyiségi adatokkal találkozhatnak. Ugyanis töprengésre késztet annak tudata, hogy míg szülővárosában két évtized során 77 kézirat érdemelte ki a közzétételt 91 könyvlepon, addig a Nagykőrösön töltött fele annyi idő során 155 irattal találkozunk 104 lapon.

Mivel magyarázható e meglepő különbség? Részben főhősünk oktatási módszerével, de fokozottabban a helybeli szerkesztő kutató tevékenységével. Keresztury Dezső irodalomtörténész szerint „Arany – minden látszat ellenére – szívesen és jól tanított. A

kőrösi iskolában megvoltak a szükséges sikerélményei. Mindvégig példásan teljesítő, eredményes, megbecsült és szeretett tanár maradt; [...] inkább csak arra panaszkodott, hogy az iskola túl sok idejét vonja el az akkor már újra fontosnak érzett alkotómunkától.” Ezt az idézetet egészítsük ki a szóba hozott személy vallomásával! „Valami 120-140 ficamodott észjárású dolgozatot minden héten az utolsó betűig átnézni, az utolsó accentusig kijavítani nem is olyan mulatságos dolog, – s ha egyre-másra 1/4 órát számítok is, [...] 25-30 órát vesz igénybe, amihez a leckeórákat is hozzáadjuk.” (Arany János levele Tompa Mihályhoz)

Ugyanakkor az is tudatosult benne, hogy a Bach-korszakban fölöttébb szükség van az általa művelt stilisztikai és nyelvvédő tevékenységre. Levele záró soraival ezt meg is erősíti: „Örömet teszem édes anyanyelvünkért.”

A Bach-korszak tanügyi hatóságai önéletrajzot követeltek minden nevelőtől, kiderítendő, miként viselkedtek 1848/49-ben. A „besározottakat” tüstént eltávolították iskolájukból. Aranyra is ez a megtorlás várt, ám ő előrelátással fogalmazta meg mondatait. Lévy József költő és nevelő barátjának így vallott: „Önéletrajzomban úgy tettem, mint Tinódi a poesis-sel: semmit hozzá nem tettem, belőle el nem vettem. Első ízben elhallgattam azt, amit nem kérdeztek, t. i. az irodalmi működést: másodízben megvallottam, oly nyiltan, hogy megdicsértek érte. Van egy leirat, mely nyíltságra, kisebb hibák elnézési ígéretével szólít fel: én annak eleget tettem. Tanácsolni nem akarok e részben, mert kiki maga tudja körülményeit.”

Az Aranyt alaposan megismerni szándékozóknak azt tanácsoljuk, hogy feltétlenül olvassák el a Gyulai Pál kérésére felelő, levélként fogalmazott önéletrajzát. Való igaz, hogy ezzel a kritikai kiadás XVI. kötetében ismét találkozunk, azonban a helybeli

szerkesztő azzal az indokkal szánta a nagykőrösi fejezetbe, hogy ezt ittlétekor, 1855-ben örököltette meg.

Kilencévi nevelősködés után reá köszöntött a munkahely-változtatás fordulata. A Református Egyháztanácsnak 1860 szeptemberében bejelentette, hogy állásáról lemond, mert a Kisfaludy Társaság igazgatójának választotta. Nem utasíthatja el „ama bizalmat, mely ez esetben felém fordul, és csekély tehetőségemet a hazai szépirodalom szolgálatára nagyobb hatáskörrel igényli.” Kérését mély elismeréssel fogadták, tanítványai pedig fáklyásmenettel köszöntek el tőle.

A kritikai kiadás XIII. kötetének címlapján harmadik városként Budapest neve szerepel. Kora ősszel családotul odaköltözött Arany. Elhatározásáról egyébként már a XII. kötet ismeretésekor szoltunk, két folyóiratának, a *Szépirodalmi Figyelőnek*, majd az ezt követő *Koszorúnak* a bemutatása során. Ezzel kapcsolatban Németh G. Béla szöveggondozó azt is nyilvánvalóvá tette, hogy e lapok a Kisfaludy Társaság szócsövei, amit az is bizonyít, hogy főszerkesztőjük egyszersmind a Társaság igazgatója. Ezt a kötődést a közismert és tisztelet övezte Arany János testesítette meg.

Mivel a továbbiakban kizárólag a magyar írók és irodalmárok eme szervezett közösségével foglalkozunk, kíváncsnak ítéljük bár szűkre szabott bemutatását. – Kisfaludy Károly (1788–1830) tiszteletére alapították 1836 őszén ama céllal, hogy „a hazának kivált fiatalabb íróit évenkénti jutalmak által a szépliteratúrai pálya gondosabb megfuttására ösztönözze, s így a literatúrát esztétikai és költészeti, eredeti vagy fordított, jeles dolgozatokkal gazdagítsa.” E szándék Arany esetében busás teljesítményt szült.

Az évente tartott közgyűlésen mindenik új tag – olykor egy önként jelentkező korábbi – a maga választotta irodalmi, esz-

tétikai dolgozattal lépett föl. Esztendő múltán döntöttek a megjutalmazandó elméleti vagy költői alkotás színvonaláról, értékéről. Saját *Évlapot* és könyvsorozatokat jelentettek meg. A meglehetősen súlyos anyagi terhekkal úgy küzdöttek meg, hogy minél több alapító (évente 50–100 ft.) és pártoló (évente 4 ft.) tagot igyekeztek beszervezni. A Kisfaludy Társaság pénztárát társaságok, kaszinók, egyének önkéntes adományokkal gyarapították. Nagyszalontáról 17-20 értelmiségi lépett a felajánlók sorába. 1848–1860 között a társaság tevékenysége szünetelt, 1860–1865 között jelentősége – Arany János igazgatói tisztségének köszönhetően – a korábbiakat is felülmúlta.

Az eredeti kéziratok s a nyomtatott közlések rendszerezését, jegyzetekkel való ellátását a szöveggondozó dr. Gergely Pál, az MTA kézirattárának tudományos munkatársa végezte el. A hivatalos iratokat – a korábbiaktól eltérően – tárgyi csoportosításban ismertette, az időrendiséget ezek keretében érvényesítve. E harmadik rész főszövegei fejezetekre tagolódnak, hasonlóan a hozzájuk alkalmazott jegyzetek is. A 121 sorszámozott főszöveg kötetünknek 174 lapját, a hozzájuk fűzött jegyzetek pedig félszázat igényeltek.

Az említett tárgyi csoportosítás kezdő rovatával a főszerkesztő a Kisfaludy Társaság elvárásának igyekezett eleget tenni. Híreket, tudósításokat, a Társaság irodalmi, közösségi eseményeit közli, nem hallgatva el a *Szépirodalmi Figyelő* népszerűsítésének terveit, az előfizetéshez fűződő közléseit. – A pártoló tagok nevét és lakhelyét 8 lapnyi terjedelemben – késedelem nélkül – tudtukra adja, hadd büszkélkedjenek azzal, hogy személyük így országszerte ismertté vált.

Mindezek Arany keze írásának teljességéhez járulnak, ám kevésbé bizonyítják szellemiségét, költői kiválóságát, dramatur-

giai ismereteit. Ezt követően érkezünk el a harmadik rovathoz, amely Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámája művészi értékeinek, világirodalmi színvonalának költőnk általi felismerését bizonyítja. – Nem volt könnyű dolga, mert egy kezdő drámaíró terjedelmes művének nyelvi és verselési vétségeit kellett eltüntetnie. Ennek megtörténte után a szerző 1861-ben kiadatta művét. Arany ezt is összpontosított figyelemmel olvasta végig, s ekkor további tartalmi, verselési, sőt nyomdászati vétkeket fedezett föl, hatszor annyit, mint az első találkozáskor. A dráma további javítása után 1863-ban került újabb kiadásra, amit véglegesnek tekintettek. Ezek után elmondható, hogy Madách színműve Goethe *Faustjának* és Ibsen *Peer Gyntjének* társaként világirodalmi alkotássá nemesült.

A főt említetteknek mintegy folytatása a negyedik rovat. Az európai literatúra örökbecsű munkáinak műfordítói feladatát vázolta föl a Kisfaludy Társaság. Arany Jánosnak élre kerülése után ez természetes volt, hiszen irodalmi berkekben közismertté vált a *Szentivánéji álom* magyarításának célkitűzése. A Shakespeare-sorozat költőnk tolmácsolásával indult, később még a *Hamletet* és *János királyt* társította hozzá. Ács Zsigmond, Szász Károly, Gregus Ágost fordításait csak igen alapos elemzés után adta át a kiadónak, sőt Petőfi és Vörösmarty egykori magyarításait is átsimította.

Gyökeres meglepetést szerzett azzal, hogy vitathatatlan angol nyelvi ismeretei mellé franciatudása zárkózott fel, amit Molière műve, *A fősvény* tolmácsolásának alapos elemzése, hozzáértő javításai bizonyítanak.

A XIII. kötet harmadik fejezetének ismertetését zárjuk ama következtetéssel, hogy műfordító elvei igen hamar kikristályozódtak, és lényegükben máig érvényesek. Irányító

elveként ezt tűzte maga elé: az eredeti nyelvből kell fordítani, formában, tartalomban a legnagyobb hűséggel, de ép és hibátlan magyarsággal! Egyes európai kiválóságok műveinek átültetése folyamán Arany megteremtette a magyar drámai nyelvet, s ezzel az irodalmi tevékenységével poétikai fejlődésének vitathatatlan bizonyítékai csillannak elénk.

*

A kötettől Riedl Frigyes visszatekintésével búcsúzunk. Véleménye szerint 1860/65 között – tettvágának köszönhetően – Arany irodalmi munkásságának második virágzását élte át. (Elsőnek literátori felfedeztetését és kezdő sikereit, az 1845/49 közötti időszakaszt tekintjük.) Negyvenhárom éves korában Budapestre költözik. A feléledt Kisfaludy Társaság igazgatója, a *Szépirodalmi Figyelő*, majd a *Koszorú*, a legkitűnőbb magyar kritikai folyóiratok főszerkesztője, a Társaságba tömörült írók közösségi életének irányítója, a fiatal tehetségek segítője, könyveiknek kiadókhöz való terelője. Megkezdett alkotásai közül folytatja a *Daliás időket*, a *Buda halála* című eposzával pedig akadémiai díjat nyer. Megírja a *Széchenyi emlékezete* ódáját, a *Rendületlenül* s a *Magányban* című, sokatmondó verseit. A Szalontára férjesült leánya, Juliska 1865 decemberének végén meghalt. „Költői elnémulásom szomorú ideje állott be, s évek múlva is csak fordításban keresek enyhülést.” (Arany János)

A kritikai kiadás XIV. kötete költőnk hivatali tevékenységének végső, alig két évtizedét tárja elénk. Címe azonos az előzővel, csupán sorszáma változott: *Arany János hivatali iratok* 2. Ha az apró betűs szövegre is figyelünk, megtudjuk, hogy az elkövetkezőkben az MTA-nál végzett, rendkívül fontos akadémiai munkásságával

ismerkedünk meg. A fölöttébb vaskos, 780 lapot (ezt manapság oldalnak nevezik) tartalmazó könyv főszerkesztője és lektora azonos az előző nyolc kötetével. Ellenben a közlésre érdemesített kéziratok kiválasztása, jegyzetelése dr. Gergely Pálra hárult.

Vele a XIII. kötet harmadik gazdjaként ismerkedtünk meg. Indokoltan lépett a levéltárosok kissozámu közösségébe, mivel már 1928-tól az MTA irodalomkutatójaként szerepelt. Személyét megidézve szólnunk illik arról az értékes cselekedetéről, amivel a XIX. század kiemelkedő irodalmárainak, közösségi lelkületű férfainak pusztulásra ítélt kézíratait megmentette. Ámde erről beszéljen ő maga. „Pestnek 1944/45 telén lezajlott ostromakor az MTA palotáját bombatalálat s megannyi belövés érte. Az 1949. évi helyreállításakor egy beomlott, de száraz pinceszben korhadó ládákra, bennük régi akták, iratok tömegére akadtunk. Ebben keverve lappangott évtizedeken át a Főtitkári Hivatal levelestára. De milyen állapotban? Penész és egérrágás által megrongáltan találtam Széchenyi, Wesselényi, Kazinczy, Vörösmarty és akadémikus társaik kézíratait. Többsége, 4100 ív Arany János levelezése, akadémiai bírálatai, jegyzetei. [...] Felbecsülhetetlen értékűek az eredeti ülési jegyzőkönyvek. [...] Közé elegyülve akadtunk a Magyar Népköltési Gyűjtemény többségükben kiadatlan kézírataira is, pl. Kriza János, Orbán Balázs [...] és sok száz névtelen gyűjtő vers- és mesekézírataira.”

Arra sem lehetőség, sem szükség nem mutatkozott, hogy a titoknok-főtitkárnak többbezernyi körlevelét, gyűlésre szóló meghívóit, pénzügyi elszámolásait e kötetben közöljék. Az utókor bizonyára bohóságnak tartaná a nyelvészkedők, feltalálók, akadémiai tagságra önjelölt tollforgatók, „tudósok” ostromát. A főtitkár valamennyiüknek udvarias levéllel válaszolt, akárcsak akadémikus társai komoly megkeresésére.

Természetes, hogy valamennyi kézirat nem juthatott a kritikai kiadás köteteibe. A szerkesztők végül az 1859–1877 között keltezett 719 írást ítélték közlésre méltónak. Az időrendiséget foganatosítva három fejezetbe iktatták a főntebb említetteket.

1. Arany János akadémikus iratai az Akadémiához (1859–1864)

A zárójelbe tett évszámok világosan jelzik, hogy költőnk az itteni szövegek kisebb hányadát még Nagykőrösön fogalmazta, többségét már Pesten, a Kisfaludy Társaság igazgatójaként. Öt év alatt e két színhelyről csupán 13 kézirata jutott el a XIV. kötetbe. Ennek magyarázata a fejezetcímből kiolvasható: az MTA vezetősége poéta-pedagógusunkat arra méltatta, hogy a legfőbb magyar tudósi testület tagjai közé kerüljön.

A megbecsülést, értékelést bizonyító eseményre 1858. december 15-én a fővárosban, az MTA akkori székházában került sor. Az Eötvös József elnökölte évi nagygyűlésre Aranyt is meghívták, ama indokolással, hogy az Akadémia levelező tagjává válasszák. Számtalan személy egész életében e kitüntetéssel büszkélkedett, hacsak későbbi teljesítményével nem bizonyította többre értékelését, mivel ezt a működési szabályzat előírta. Aranynál ezt nem érvényesítették. Az összejövetelt záró eseményen – nagy többséggel – rendes taggá rangosították. Az Akadémia történetében ez páratlan fordulat volt. E nap anyagi előnyt is hozott számára. Az 50 arannyal érkező Marczibányi-díjjal a *Toldi estéjéért* tüntették ki.

Az említett szabályzat azt is előírta, hogy az új tagnak székfoglaló beszédet kell tartania. Erre 1859. október 31-én került sor,

amikor 45 akadémikus előtt az újabb sikert arató művét, a *Zrínyi és Tasso* című tanulmányát olvasta föl.

Arról már korábban és részletesen beszámoltunk, hogy esztendő múltán az Akadémiából sarjadzott Kisfaludy Társaság igazgatója lett. Az itt töltött, mondhatni rövid idő alatt felvirágoztatta a magyar irodalom tekintélyes intézményét, két folyóiratot szerkesztett, és kiváló művekkel ajándékozta meg népét. Meglepő, hogy mindezek mellett a nyelvtudományi szakosztály a frissen választott tagra hárította, hogy két pályázatra beküldött, jelíges irodalmi alkotásokról részletes elemzést terjesszen a döntőbizottság elé.

E terjedelmes fejtegetések afféle beköszönhetőként értelmezhetők. Folyóiratainak megszüntét követően családja anyagi bizonytalanságba jutott. Ekkor az MTA vezetőségéhez tartozó barátai – Eötvös, Csengery Antal és Toldy József (családi neve Schedel) – őt ajánlották a megürült titoknoki állásba, amit utóbbi csak ideiglenesen töltött be.

2. Arany akadémiai titoknoki iratai (1865–1869)

1865. január 26-án, rendkívüli nagygyűlésen szavazattöbbséggel Aranyt az Akadémia titoknokává választották. (Ez a napjainkban már nem használt szó az elhúzódó nyelvújítás terméke, de csakhamar a két szótagú „titkár” lépett a helyébe.

Bizonyára elhunyt elődje meg nem oldott hivatali munkájának pótlása, továbbá a jelleméből fakadó pontosság, kötelességérzet eredménye az, hogy a XIV. kötet második fejezetét a legtöbb, szám szerint 395 főszöveg alkotja. Jellegüket vizsgálva igen változatos értesítéseket és válaszokat kellett megfogalmaznia.

A leggyakoribbaknak ezeket ítéljük: akadémiai gyűlések jegyzőkönyvei, hivatalos közlések az MTA tagjai számára, pályázatokra beküldött művek értékelése, a jutalmazottak értesítése, pénzügyi elszámolások, közérdekű hirdetések a sajtóban való közzétételre, az MTA vezetőségének levelezése kiváló hazai és külföldi személyiségekkel, politikusokkal, tudósokkal.

Utóbbiakkal kapcsolatban merül föl a nyelvhasználat kérdése. A XIV. kötetben német, francia, olasz és latin nyelvű értesítéseket és válaszokat olvashatunk. Tárgykörünk kutatói hét nyelv különböző szintű ismeretéről adtak számot. E sorok írója a románokat is említendőnek ítéli, mivel jó néhány bökversébe a Szalonta környéki falvak lakóitól hallhatta ezeket. Ennél kifejezőbb bizonyíték a szepesi ASTRA Művelődési Társaság levele, amelyben románul arról értesítik az MTA-t, hogy *Transilvania* címmel saját folyóiratot adnak ki. A titoknok az ívet függőlegesen összehajtotta, s annak hátulján tartalmát tömören magyarul ismertette. – Azonos megoldással már korábban, 1863-ban is találkoztunk. A frissen létesített naszodi román gimnázium igazgatója műveket kér szegényes könyvtára számára. Arany tüstént 28 könyvet és akadémiai folyóiratokat ajándékoz. A románul szóló köszönettel a titoknok azonos módon járt el. – E két levélváltás meggyőző bizonyítékunk az előző állításunknak: az egykori másodjegyző, ha nem is beszélt, de értett románul.

*

Ha már Nagyszalontát és környékét emlegettük, ide illeszthető Arany János érzelmi ragaszkodása szülőföldjéhez. 1856 táján veti papírra ezt a lelkéből lelkezett felkiáltást: „Szalonta vedd ez éneke! Te a meleg szív vagy nekem!” A megszakadt szellemi és

rokoni kapcsolat visszaállítására vágyik, a hűtlenül elhagyott „kunyhóba és vadonba”. Úgy tűnt, hogy e gyakorta fel-fellobbanó vágya – jó sorsa ajándékaként – teljesül. Imádott leánya, Juliska 1863. augusztus 9-én Szél Kálmán szalontai lelkész felesége lett. E váratlan esemény megerősítette költőnk óhaját: hazaköltözik szülővárosába. A letelepülés terve határozottabban foglalkoztatta 1865-ben, amikor a kis unoka megszületését várták. – A párhuzamosan futó utcában már kinézte azt a telket, amelynek kertje összeért a parókia lábjaival. Keskeny ajtót vágnak majd a közös kerítésen, s így nem kell az összekötő utcáig gyalognia, amikor lányát és unokáját látni óhajtja. Vágyakozó kedvvel rajzolgat – az építendő ház tervét. – A nagy remények és tervezgetések eszten-deje a lemondás és bánat jegyében zárult. December 28-án Juliska tüdőgyulladásban kiszenvedett. A kis unokát, Szél Piroskát három és fél éves korában a nagyszülők magukhoz vették. Haláluk után László fiuk és a gyermektelen meny sajátjukként nevelték.

*

E családi vonatkozások után térjünk vissza az Akadémiához! Ma is álló palotáját 1862–1865 között építették. A tisztviselők irodáikba már tavasszal beköltöztek, ám családja az őket hivatalosan megillető lakás négy szobáját csak két esztendő múltán foglalhatta el. Addig egy távol eső bérházból gyalogolt hivatalába Arany, olykor naponta kétszer is.

Leányának elvesztése feldúlta érzékeny idegzetét, egész szervezetét. Arról már szó esett, hogy gyermekkorától szülei féltőn nevelték, nehogy az előtte született és elhunyt nyolc testvére sorát kövesse. Most a gyakori fülzúgása, hurutjai mellé folyamatos gyomorbaja és epebaj is társult. Ezek ismeretében ne csodálkozz

zunk azon, hogy a *Toldi szerelme* folytatásával nem haladt, s a költői ihlet ritkán jelentkezett nála.

1869 nyarán az MTA elnökségétől első ízben kérte ki a hivatból neki járó szabadságot, amit – gyógyulását elősegítendő – Karlsbadban (ma Karlovy Vary) töltött. Az itteni gyógyvíz erősítő hatását nyolc ízben tette próbára.

*

Aranynak az 1867-es kiegyezéshez fűződő viszonyáról bár tömören, de mindenképpen szólnunk kell. A kivételes állapotnak Magyarországon való megszüntetése után Deák Ferencsel és Kemény Zsigmonddal azonos vagy közeli álláspontot vallott. Ellenben most, a kényszer szülte kibékülésnek nem volt a híve. Ezt két esettel bizonyíthatjuk. Noha Ferenc József koronázásakor a helye a jelentős személyiségek között lett volna, ő magányosan tűnt el a tömegben, s a díszmenetet egy kétforintos kakasülőről nézte. – Általánosan ismert, közösségi személy lévén az illetékes fórum a legrangosabb magyar polgári kitüntetés, a Szent István érdemrend viselésére méltatta. Ezt ő politikai ellenvéleménye okán nem fogadta el. Ekkor Eötvös József író, közoktatási miniszter üzent neki: „Nincs senki az országban, aki nem találná természetesnek, ha a magyar király a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki. Jogodban áll a rendjelt nem hordani, s ezt alkalmasint tenni is fogod, de azt visszautasítani, ahhoz bizony barátom nincs jogod.” Arany a baráti tanács szerint cselekedett, ám a szokásos hálálkodó fogadásra el nem ment, s a keresztet soha föl nem tűzte.

Fejezetünket zárjuk egy irodalommal kapcsolatos tájékoztatással. A vég nélküli üléseken, tárgyalásokon Aranynak – jegy-

zőkönyvek készítésének indokával – részt kellett vennie. Költői alkotásokra sem ideje, sem kedve nem volt. Csaknem évtizedes hallgatás után Ráth Mór kiadó serkentette munkára: kiadja *Őszes költeményeit*. Az 1867-es év derekán ez két kötetben jutott a közönség elé, akiket most jobban érdekeltek a pártpolitikai küzdelmek, mint a poézis.

3. Arany akadémiai főtitkári iratai (1870–1877)

A nyelvőrök ekkortájt sem pihentek, s a titoknok helyett megalkották a két szótagból álló titkárt. Az Akadémia elnöksége – meggyőződve arról, hogy Arany igen fontos, sokrétű és terhes munkát végez – 1870-től főtitkári címmel tisztelte meg. Köztudott: 1865-ben, amikor titoknoknak választották, kikötötte: csak két évre vállalja. A valóságban ez megduplázódott; négy esztendő lett belőle. Hasonlóan járt a főtitkársággal, amikor a négyet kétszerezte meg kötelességből, belátásból és nagyra becsült barátai kedvéért.

Az iránta tanúsított tisztelet másban is megnyilvánult. Az előző fejezetet azzal zártuk, hogy 1867-ben kiadták az *Összes költeményeket*. A hátrányos fogadtatás ellenére fél évtized során példányai gazdára leltek, s ezért 1872-ben ismét kiadták. Ekkor a szakmabeliek tiszteletükről biztosították. Az Akadémia sem maradt szótlán. 1873-ban Nagyjutalmával tüntette ki a főtitkárköltőt, „egyúttal egész pályáját óhajtva koszorúzni annak, ki a magyar költészetnek mind a komoly, mind a víg nemben nemzeti irányt adott”.

A főtitkári nyolc év alatt a jegyzőkönyvek százait fogalmazta és írta le. Közöttük 20-24 lapot (oldalt) betöltők is akadnak. Mivel kézíratainak egyéb típusairól már szóltunk, megismétlésük

fölösleges. Ehelyett a hetvenes években feltűnt újdonságokról. – Az önkényuralom enyhültével az MTA vezetőinek a figyelme a külföldi tudományos világ kiemelkedő személyiségeire irányult. Többek között Paul Janet filozófust, a francia Akadémia tagját választották az MTA levelező tagjává. A szokványos bevezető után főtitkárunk hitet tett az osztrák kormány részéről gáncsolt nemzetközi tudományos kapcsolatok kiterjesztéséért. Arany fogalmazványát magyar és francia nyelven olvashatjuk. – Kiemelkedő érdeklődésre számíthat a Charles Darwinnak szóló, angol nyelvű értesítés, amelyet a hithű kálvinista a materializmus tudós úttörőjének címezett.

A következő személlyel a levelező tagok csoportját nem gyarapították, mégis az MTA címére Bukarestből postázott ajándékai okán szólunk illik Alexandru Odobescuról (1834–1895). Őt a román régészeti kutatás atyjaként tisztelik. Ezenkívül prózaíró és rövid ideig közoktatási miniszter volt. Amikor Pietrosánra felszínre került az ősrégi, gót eredetű Cloșca cu puii néven emlegetett műkincsegyüttes, erről a Magyar Tudományos Akadémiát tüstént értesítette, fényképeket is mellékelve. Arany erre köszönettel válaszolt. Örvendetes lenne, ha akadna olyan kutató, aki ezt a régész levéltárából kiemelné, és közismertté tenné.

*

A hetvenes évek második felénél tartunk, amikor barátai és fölöttesei olykor-olykor kellemes, máskor elszomorító híreket hallanak felőle.

Erőinek hanyatlása 1876 nyaráig Karlsbadba kényszerítette. Szabadulni igyekezett máj- és epebántalmaitól, szeme gyöngült, nehezen lélegzett. Egy-egy hónapot áldozott a gyógyvízzel való

kezelésre, s úgy érezte: javul. Visszatért az elhagyott múzsákhoz. Legkorábban Thaliával barátkozott, és Arisztophanész teljes hagyatékát, nyolc vígjátékát sorra magyarította. „A fordítással semmi célom nem volt, csupán beteges állapotomban szórakozást, mintegy szellemi gymnastikát kerestem benne” – írta volt egyik barátjának. Klióhoz is közelebb került, és 1873-ban megörököltette a mostohán kezelt *Bolond Istók* kollégiumi és vándorszínészi emlékeit. Ez lett a második ének. Olykor még a *Toldi szerelmébe* is bele-belekapott.

Folyamatos betegsége ellenére költői tervek is foglalkoztatták, ám valóra váltásukat gátolták főtitkári teendői. 1877-ben az MTA vezetőségétől két ízben is kérte nyugdíjazását. Kívánságát azzal a feltétellel teljesítették, hogy esztendőnyi szabadságot kap, de ennek elteltével visszavárják. Arany utolsó hivatali iratán az 1877. június 28-i keltezését találjuk, amiből kiviláglik az önn nyugdíjazás valósága: júliustól feleségével és kis unokájával a Margitszigeten nyaral. Mostantól kezdve az üdülést évenként megismételték, amit Arany arra használt fel, hogy a *Toldi trilógiát* befejezze, sőt egy terebélyes tölgyfa alatti padon a kulccsal zárható kapcsos könyvbe – titokban – megírja az *Őszikék* versciklust. Ebben olvashatók az *Epilógus*, *A tölgyek alatt*, *Nem kell dér*, *Hoc erat in votis* címűek, amelyekben halálra felkészült emberként élete mérlegét vontta meg.

*

A kritikai kiadás XIV. kötetével a Magyar Tudományos Akadémia kiadója, személyesen az életművet mélységesen ismerő irodalomtörténészek közkinccsé tették mindazt, amit Arany János nemzeti remekműként alkotott. A kortárs, sőt az elkövetkező

századok magyarsága e köteteknek köszönhetően ismerheti meg a halhatatlanságba magasztosult legnagyobb epikusunk gazdag és fordultatos poézisét, a más nyelvekből magyarított színműveket és prózát.

Mindezekén túl elénk kerültek a családja anyagi létét biztosító hivatalos iratok, tömören szólva mindaz, amit bő félszázad során jobbra papírra vetett. E meghatározásból egy rendkívül fontos tényező hiányzik: hivatalos és magánlevelezése. Ennek az igénynek tett eleget a folytatásként kiadott öt kötet.

Egy élet levélváltása

Arany János összes művei kritikai kiadásának eddig 14 kötetével ismerkedtünk meg; egyidejűleg vettük tudomásul, hogy napvilágra kerülésük csupán 13 esztendőig igényelt. Ezek nyomán föltárultak előttünk eposzai, balladái, lírai alkotásai létrejöttének körülményei, az angol és ógörög színművek magyarítása. Részei lehettünk két irodalmi folyóirata szerkesztői gondjainak, a család létét biztosító hivatali tevékenységének, nem végső soron közösségi feladatvállalásainak. Tanúi lehettünk ama csodának, hogy nyugdíjas éveiben megújuló szellemi elkötelezettsége arra buzdította, hogy befejezze a *Toldi trilógiát*, folytassa *Bolond Istók-ját*, s a nyári hónapok gyümölcse öregkori lírájának, mágikus elemeket ötvöző balladáinak felsorakoztatása az *Őszikék* versciklusban.

Mindezek a teljesség valóra váltását bizonyítják. Ám a Tudományos Akadémia Irodalmi Intézetének Szövegkiadási Bizottsága ezt nem így értékelte. Az 1950-es évek elején úgy határozott, hogy halhatatlan klasszikusaink, Petőfi és Arany

valamennyi alkotását az irodalomtörténészek igényeinek eleget tevő kritikai kiadásban bocsátja a kutatók s gondos olvasók elé, amibe az általuk s a hozzájuk írott levelek is beleillenek. Az ezutáni kötetek másságát kifejezendő a címlapra új titulus is kerül: *Arany János levelezése*. Alatta – zárójelben – az itt helyet kapó levelek két szélső keltezési éve. Az átellenes lapon megőrizték a kritikai kiadás folyamatos sorszámát, ami a XV. kötetből XIX.-ig terjed; alatta pedig: *Levelezés* 1-től 5-ig. E sorozat 1. és 2. kötetének főszerkesztője továbbra is Keresztury Dezső, lektora Barta János. A Szövegkiadási Bizottság az ő tudtukkal és jóváhagyásával bízta meg a teljes Arany-levelezés feltárásával és elemzésével az irodalomtörténész Sáfrán Györgyöt, az MTA levéltárának alapos ismerőjét. Besegítőként Bisztray Gyula literátus szerelt, a Tompa Mihály-életmű és -levélváltás lelkes bűvárlója.

A kételkedő elmékben fölmerülhet a célszerűség kérdése: ha már a kritikai kiadás Arany valamennyi alkotását kezünk ügyébe helyezte, mi szükség e sorozatot további öt kötetrel gyarapítani? Kérdésükre a história s az irodalomtörténet felel: az ókorban Julius Caesar, a kiváló államférfi vitte el a legszorgalmasabb levélíró megillető palmaágat; az 1700-as évekből Goethe és Schiller levélváltása említendő. Magyar földön a XIX. század elején Kazinczy, néhány évtizeddel később Toldy (Schedel) Ferenc és Arany előkelő helyezését gazdag hagyatékuk bizonyítja. Utóbbi összes művei kritikai kiadásának záró öt kötetében 2620, részben az ő tollából, részben a válaszokból, egyéni kezdeményezésekből származó írás növelte ily tekintélyessé a főntebbi számadatot. Ezt némileg gyarapítják a kötetek függelékeiben közölt, kevésbé fontos személyek jelentkezései, viszont szerfölött gazdagabbak lennének az idős Arany szorgalmasan gyűjtögetett

családi, baráti leveleivel. Művelődéstörténetünk mérhetetlen tragédiája az, hogy 1945 januárjának végén a Voinovici–Szalay-villát több szovjet bombatámadás földig lerombolta. Mindaz semmivé lett, amit klasszikus költőnk az utókor számára megőrzendőnek ítélt.

Az eredeti Arany-leveleket, valamint a többséget képviselő hozzá írottakat számtalan művelődési intézmény és néhány magános őrzi – utóbbiak hagyatékként örökölték őket. Természetes, hogy ennek a nemzeti kultúránkhöz tartozó irodalmi kincsnek elsődleges letéti helye az Akadémiai Könyvtár Kézirattára. Mennyiségben kevesebb, de tartalmilag jelentős gyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, valamint a Petőfi Irodalmi Múzeumban található. Néhány kézirat Nagykőrös, Debrecen és Sárospatak kincse. Természetes, hogy a Magyarország jelenlegi határain túli intézmények közül a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum magasodik ki. A világgá ment költőnek szülőföldjéhez kapcsolódé gondjain Ercsey Sándor sógor enyhít, aki 129 hiteles levelét őrizte meg. Szalontán kívül csupán nyolc Kárpát-medencei nagyvárost említhetünk néhány kézirattal.

Már említettük volt, hogy a levelek ismertetésére való átállítás 11 esztendőn át tartott. Ennek során háromtagú akadémiai kutatócsoport – Sáfrán Györgyi vezetésével – 1957 őszén Romániában egy hónapot töltött. Ebből Nagyszalonta, közelebbről az Arany Emlékmúzeum tíznapi kutatást igényelt. Mikrofilmre vették a teljes Arany–Ercsey levélváltást, sőt a két családhoz s egyéb helybeliekhez fűződő bizonyítékokat. Sáfrán Györgyi a kutatómunkája és elemzése során fölmerült kérdéseket tisztázandó 1965 őszén a Csonkatorony levéltárát ismét fölkereste. A Securitate segítőként egy „magyar tudóst” bízott meg. Ennek

átkos következményét mind a külhoni vendég, mind az Arany-Múzeum, nem szólva e sorok papírra vetőjéről, hosszú időn át gyötrellemmel szenvedte el.

*

Sáfrán Györgyi szerteágazó munkája eredményét 1974-ben adta át a kritikai kiadás legfőbb szerkesztőinek, s ők 1975-ben 950 lapon jelentették meg. Tartalmazza az 1828–1851 között keltezett 344 Arany-kéziratot s a neki szóló leveleket. Érdekes jelenség e kötet kezdő és záró szövegének műfaji és szerzői hasonlósága. Az 1. szám után a 12 éves Arany Jánoska versbe szedett levelével találkozunk, amellyel korábbi kedves tanítóját, Dévai Bálintot kereste föl: „Kívánom hivataljának / Ízes gyümölcsét vegye / És ne a bűnnek bánatnak / Keserű tejét egye.” – E kötet 344., végső főszövegét a 14 éves gr. Tisza Domokos postázta korábbi nevelőjének Gesztről Nagykőrösre. Szép szavú levelét három saját versével zárta.

A fönt említetteken kívül még 36 személy és intézmény neve és szövege került a XV. kötetbe, ám mind tartalmi, mind terjedelmi okból bemutatásukról le kell mondanunk. Helyettük essék szó XIX. századi költészetünk három halhatatlanjának levélváltásáról! A kezdet kezdetén lírikusunk így vélekedett: „Arany, Petőfi, Tompa, isten krisztus szép triumvirátus, s ha dicsőségünk nem lesz is olly nagy, mint a római triumvirátus volt, de érdemünk, úgy hiszem, lesz annyi, ha több nem.”

Arany számára Petőfi barátsága életének legnagyobb, haláláig el nem halványuló élménye volt. Tehetségének új erőit szabadította fel: tudatosította költői terveit, politikai nézeteit, előrevitte a korábbiaktól távolodó, mélyreható tettek felé. Egyetértettek a

nép nemzetté emelése s a népies költészetnek nemzeti poézissá fejlesztése követelményében. Barátságuk őszinteségéről vallanak kölcsönös látogatásaik, Zoltánka születésekor teremtett komaságuk. Megejtően rokonszenves érzelmek bomlanak ki leveleik megsárgult lapjain, tudván tudva azt, hogy míg Petőfi indulatos, erős akaratú, elveiért bátran küzdő, kolerikus vérmérsékletű, addig Aranyt a melankolikus temperamentumából fakadó szemlélődő hajlam, elmélyülési készség, tekintélyes műveltség és szellemi kultúra jellemzi. Mindezeket levélváltásuk is igazolja.

Petőfi Sándor első, Arany üdvözlő sorai 1847. február 4-i keltezésűek, az utolsót az erdélyi harctérre igyekvőtől 1849. július 11-i dátummal kapta kézhez. Ezek szerint a közügyekkel, poézissal fölöttébb elfoglalt forradalmár költő – mindössze másfél év alatt – 34 levéllel tisztelte meg szalontai barátját, s az kegyelettel őrizgette ezeket, sőt 1858-ban magyarázó jegyzeteket fűzött hozzájuk. – Természetes, hogy a korábbi másodjegyző nem hagyta válasz nélkül a kapott leveleket. A főntebb jelzett időszakban Arany pontosan 34 viszonzó írassal tisztelte meg eszmetársát. (A közöltekhez egy apró kiegészítést: jó kedvében Arany két levelét versformába foglalta, míg Petőfi csak egyet, de azt is ritmus és rím nélkül.)

*

Ideje, hogy áttérjünk a másik lelki baráttal kialakított kapcsolatra. Arany költészetében Tompa neve, személye Petőfi lelkes üdvözlétére válaszoló versében olvasható: „Oh mondd meg nevemmel, ha felkeres Tompa, / Mily igen szeretlek téged, s őt is veled.” Előzőleg már idéztük a vezérszerepre számot tartó Petőfit hármójuk triumvirátusának elhivatottságáról. Együtt kíván-

ta győzelemre vinni szellemi és politikai célkitűzését: új magyar nemzeti irodalmat teremteni népköltészeti forrásból. „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata.” E soraival úgy emeli magához Aranyt, hogy egyúttal tömegmozgalmi fegyvertársává teszi. Tompát már korábban maga mellett érezte. Rajtuk kívül akadtak még társak, szövetségesek, közéleti és irodalmi terveik valóra váltásához.

Petőfi és Tompa már 1844-től kapcsolatba lépett egymással, sőt – esztendő múltán – személyesen is találkoztak. Ennek az volt az előzménye, hogy a szintén versíró Kerényi (Christmann) Frigyes egy hónapi időtartamra meghívta, vendégül látta Eperjesen az ország legtekintélyesebb poétáját. Tompa ekkortájt ugyanitt nevelősködött, s a személyes kapcsolat megszilárdult közöttük. Bejárták a Felvidék jeles városait, szépséges tájait. A látottakról, történetekről Petőfi *Úti jegyzeteiben* folyamatosan beszámolt lapjának. Az egyiket hangulatosan kívánnán befejezni megjegyezte: amíg ő Kerényivel az erdős hegyeket járta, Tompa egy fának dőlve aludt, és erősen horkolt. Ezt a nyilvánossá tételt összezördülés követte, amit eltérő alkotói elveik, közlési nézeteltéréseik tovább mélyítettek. A szelíd lelkű szalontai barát többször is megkísérelte kibékíteni őket. Hasztalan. Még e kísérletet is nehezményezték. Egy újabb nézeteltérés hatására az immár bejei lelkészünk Petőfi összes levelét tűzbe dobta, a magyar irodalomtörténet mérhetetlen veszteségére. – Ez a meggondolatlan cselekedet a gálamblelkű Aranyt érzelmileg elidegenítette barátjától; 1848 nyarán elhallgatott, és két kerek esztendőn át neki egy sort sem írt.

A forradalom eltiprását követően – Arany kezdeményezésére – visszatért korábbi kapcsolatuk. 1851 novemberéig 21 általa fogalmazott levélről szereztek tudomást kutatóink, azonban ezek

– furcsa módon – egytől egyig eltűntek. Tompa pontosan ennyi választ küldött Szalontára, amit a címzett megőrzött. Évtizedek múltán fia az MTA Kézirattárának adta át. Az irodalmi múltunk iránt érdeklődők a *Levelezés* öt kötetének mindenikében találkoznak a 22 éven át tartó kapcsolatuk során papírra vetett mondani-valójukkal. Az összesítésben Arany 148, míg Tompa 198 jelentkezéssel szerepel. Bisztray Gyula szerint „Arany és Tompa levelezése a világirodalom levelestárában számottevő kincs”, a XIX. századi magyar irodalomban pedig „a jelentősége rendkívüli”.

*

A két vezető poéta és szívbeli barát után ismerkedjünk meg a levélváltás gyakorisága szempontjából harmadik helyet kiérdemlő eszme- és munkatársakkal, a két Szilágyival. Arannyal való találkozásuk időpontját és személyi kapcsolataikat figyelve előbb Szilágyi Istvánról (1819–1897) kell szólnunk. Ő is a debreceni Református Kollégiumban készül értelmiségi pályára, s egy ideig osztálytársak. Kilenc év múltán István a szalontai iskola rektora, és – legényember lévén – a baráti család asztalánál ebédel. Elkerülhetetlen, hogy eközben eszmei kérdésekről, főként irodalmiakról szó ne essék. Erre már azért is sor kerül, mert a vendég nyelvészettel és literatúrával is elmélyülten foglalkozik. A Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudóstársaság hirdette pályázatokra tanulmányokat, szépirodalmi alkotásokat küld, s ezekkel magának hírnevet és tekintélyes pályadíjakat szerez. Lelkesen biztatja barátját: cselekedjék hasonlóan. Olykor könyveket, angol nyelvtant hoz magával. E kétesztendei együttlét után jegyző uram lemond korábbi fogadalmáról: „nem olvasni többet, ... lenni közönséges ember, mint más”. Az elmondottak hatására

a jegyzői lakban a költészet otthonra talált. Szakértők állítják: Arany első, pályadíjat nyert eposza, *Az elveszett alkotmány* főhősének jellege erősen hasonlít Szilágyi korábbi szatírájának egyik szereplőjéhez.

Kötetünk 1851-gyel záruló korszakában Szilágyi 24 levelet küldött Aranynek, s ő 12-vel válaszolt. Ezekhez még három további társítható, de azok kézen-közön eltűntek. István kezdeményezése ezzel nem ért véget. Írásbeli kapcsolatuk további negyedszázadig tartott.

A másik barát, az azonos vezetéknevű Sándor ugyancsak ez idő tájt kereste föl soraival az ország legkiválóbbnak tekintett költőjét. Ámde az elmondandók érthetősége érdekében ajánlatos életének korábbi szakaszával megismerkednünk. Kolozsváron született, és egy kerek évtizeddel volt fiatalabb költőnk-nél. Egyetemi végzettséggel tanár, szerkesztő és történetíró. A szabadságharc sikerét újságcikkeivel kívánta ifjan elősegíteni. A bukás után is hű maradt annak eszméihez, és abban a szellemenben szerkesztette folyóiratait, majd nagyszabású történelmi műveit. Bohém természete és pontatlansága miatt olykor Arany rosszallását is kiváltotta, azonban később, 1853-tól Nagykovácsán tanártársak lettek. A személyes kapcsolatnak köszönhetően jellemét, életcélját megismerte, s ennek nyomán kapcsolatuk barátsággá nemesedett.

Levélváltásuk 1850 tavaszán azzal kezdődött, hogy Sz. Sándor verset kért a *Magyar Emléklapok* című folyóirata számára. Az állását veszített másodjegyű *Letésem a lantot* című, kesergő lírai vallomását postázta. Meglepő, hogy kísérő soraiban a költő azt is feltűntette, hány pengőforintot vár érte. Ennek magyarázata a megélhetési gondokkal küzdő apa családja iránti elkötelezettsége.

E kezdetig ismeretség csupán egy esztendeig tartott, és 14 Arany-, 13 Szilágyi-levelet szült. Szomorú tény, hogy ez utóbbiak közül tíznek nyoma veszett. A szerkesztő Arany válaszaiból következtetett tartalmukra. Arról is itt kell szólnunk, hogy e borítékok egy-két lírai vagy epikai költeményt is tartalmaztak. – Levélváltásukkal később is találkozunk; tárgya a költő alkotásainak közzététele folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben.

A tíz levélnél kevesebbet fogalmazókról – terjedelmi okból – nem szólunk, egy serdülőkorból kilépő ifjú, Tisza Domokos kivételével. Ő kezdeményezte az írásbeli kapcsolatot 8 levéllel, ezekre egykori tanítója hárommal válaszolt. A kezdő poéta mindenik alkalommal néhány újabb keletű versét mellékelte, elemzést várva róluk. Meglepő Arany komolysága, amellyel e kísérleteket hosszan és alaposan boncolgatta. Az egyre bővülő kapcsolat csupán öt éven át virágzott, mert tüdőbaja az ifjú grófot másvilágra szólította.

*

A levelezés XVI. kötete anyagának összegyűjtése meglehetősen hosszú időt, 7 esztendőt igényelt. Pedig mind az irányító szerkesztők, mind a kutatást végző s az adattárat, jegyzeteket megfogalmazó Sáfrán Györgyi személye azonos maradt. E vaskos, 1264 lapot magába foglaló mű az 1852. január 1. és 1856. december 31. között Arany János írta és válaszként kapott leveleket tárja elénk. Terjedelmes anyagunk feldolgozásához, amint az előzőekben erről meggyőződhattünk, fölöttébb szükséges volt Bisztray Gyula közreműködése. Ezt most nélkülözniük kellett, mert irodalomtörténészünk 1978. január 6-án, 75 évesen elhunyt. Így Sáfrán Györgyinek kellett átvennie a leggyakrabban

jelentkező Tompa Mihály írásait is. Eközben azt tapasztalta, hogy Bisztray Gyula – hanyatló egészségi állapota miatt – feladatának nem tudott eleget tenni, a levelek jó részét nem jegyzetelte. Áldozata azért is őszinte elismerést érdemel, mert maga is a hetedik X-hez közeledett. A Szövegkiadó Bizottság ezt azzal súlyosbította, hogy tőle várta a teljes Arany-levelezés feldolgozását. Ennek érdekében további két kötet anyagát cédulázta ki, helyenként magyarázattal kísérve.

*

Ideje, hogy a szerkesztés nehézségeinek bemutatása után a XVI. kötet tartalmi elemzésére térjünk át. Az Arany által nagykőrösi tanársága kezdeti öt évében írott és kapott levelekkel ismerkedünk meg. E rövid idő alatt költőnk 44 személlyel teremtett kapcsolatot, miközben őt 51-en keresték föl soraikkal. Az előbbieken élén Tompa Mihály áll 46 levéllel. Őt Tisza Domokos 36-tal, Ercsey Sándor pedig 33-mal követi. Tőlük messze elmarad Kovács János, a máramarosi főgimnázium igazgatójává lett egykori barát. Viszont örömmel fedezzük fel a fiatal Gyulai Pállal kialakuló kapcsolatot; ő költőnknek éltés korában nélkülözhetetlen munkatársa lesz.

E fél évtized alatt Aranyt 51 személy kereste fel baráti soraival, válaszaival, tanácsainak kérlelésével. Közülük Tisza Domokos rukkol az élre, ám a Tompa Mihállyal folytatott levélváltás literatúrai jelentőségével a többiek fölé emelkedik. Ennek alapja a Petőfivel együtt megteremtett nép-nemzeti irányzatnak általuk való továbbéltetése. Átérezték, hogy politikai elköltelezettség vár rájuk: a mostoha körülmények ellenére tovább kell vinniük a szabadságharc hagyományait, és a magyar né-

pet ellenállásra kell buzdítani. E becses célt elérendő teremtet-
te meg Tompa allegóriáinak sorozatát. A legismertebbek közé
tartozik *A gólya* című, amelyre az osztrák cenzúra is felfigyelt.
Két ízben vizsgálati fogságba vetik, miközben Kelemér köz-
ség református parókiáján házkutatást tartanak. Aranynak
mindedig féltve őrzött leveleit elkobozzák, megsemmisítik. –
Néhány év múltán békén hagyták, s ezt követően levelezésük
hangneme, stílusa bizalmas, közvetlen. Tompánál fölfigyel-
hetünk a tollforgatókat megcélzó, humorba illesztett gúnyra.
Kapcsolatuk baráti jellegéről tanúskodik az Arany családnak
1855-ben immár Hanván töltött vakációzása. Ezt megelőzte a
papköltő nagykőrösi rövid látogatása. 1852 tavaszán találko-
tak egymással szemtől szemben.

Ebben az időszakban a kis gróf töretlenül folytatja „költői
munkálkodását”. Eredményét rendszeresen korábbi oktató-
jának küldi véleményezés végett, noha szülei már új magyar-
tanárt szerződtettek, éppenséggel Lévy József költő, újságíró
személyében. Arany – példás nevelőként – olykor részletesen,
három-négy lapot fölhasználva válaszolt, s olyan színvonalon,
amint tette volt a korabeli befutott poéták esetében. Megerő-
sítem az igényessége által kiváltott csodálatom, tudván tudva,
hogy diákjainak dolgozatait folyamatosan javítania kellett, tan-
könyv híján minden órájára leckevezésként készített, ám ezek
mellett műzsája, Kalliópé sem hagyta nyugton. Be kellett fejez-
nie *A nagyidai cigányokat* és folytatnia a *Daliás időket*, a *Toldi*
trilógia második részét, népies eposzát, *Az első lopást*; belekezd
a *Keveháza* hőskölteménybe, fokozott alkotásvágygal a *Csaba ki-
rályfi* első énekébe, de ki nem hagyhatók örök életű balladái és
vallomásos lírája. Mindezekre miként jutott ideje a közösségi,
irodalmi ügyeket is föl vállaló családapának?

A tevékeny levelezőtársak harmadik helyén nevének kisöccse, az időközben ügyvéddé lett Ercsey Sándor áll. Arany 1850-ben szerény házat vásárolt, mert a jegyzői lakból kitudták őket. Ennek valós oka, hogy a notariális quartély mezővárosi tulajdon volt. A sajátjukat még egy éven át sem lakták, mert megélhetésüket biztosítandó, Nagykőrösre költöztek. Ingatlanuk tulajdonjogát viszont megőrizték, gondozását, lakók felkutatását sógorukra bízták. Leveleiben ő aprólékosan beszámol a roskadozó építmény állapotáról, a változó bérlőkkel vívott csatározásáról. Sőt, a költő kérésére ősszel olcsó búzát vásárol, hogy tavasszal – megbízását teljesítve – jó áron értékesítse. Mindezekről gyakorta és részletesen tájékoztatja sógorát.

*

Az előzőekkel akár be is fejezhetnők a levelezés 2. kötetének ismertetését, ám homályban maradna egy olyan részletkérdés, amely számtalan olvasóban fölvetődhet.

Ez ama látszólagos ellentmondás, hogy költőnk 1851 novemberétől 1860 nyaráig családotul Nagykőrös lakója, viszont a kritikai kiadás XVI. kötete 1856 decemberével megszakítja életének, tanárságának egységes szakaszát. Kőrösön való tartózkodásuk további három és fél esztendejének levélváltása a XVII. kötetbe kerül, folytatva a fővárosi tisztviselet és szerkesztői tevékenysége írásaival. Miért ez az ésszerűtlen megoldás?

Kérdésünkre a legilletékesebb, Sáfrán Györgyi felelt: „Az egyes kötetek összeállításában csak mennyiségi szempont vezérelhetett.” Való igaz. A XVI. kötet anyaga 1264 lapot (oldalt) igényelt, s a következő kötetbe még kb. 700 lapnyi Kőrösön kelt

kézírás kívánczozott. Ily vaskos könyvvel olvasója nehezen boldogult volna.

Búcsúzásként Arany levélváltása kritikai közzétételének újabb megszakításáról mindenképpen szólnunk kell. Ezt tettük volt az előző két kötet kiadása közé beékelődött, hét esztendőre rúgó késés esetében, s ezt illik megcselekednünk a XVII. kötet bemutatása előtt. Erre annál inkább sort illik kerítenünk, mert e mostani szünet időtávja megháromszorozódott: az irodalomtörténészek 22 év elteltével juthattak a további levelekhez. Miért? Hiszen azt már közöltük, hogy Sáfrán Györgyi további két kötet anyagát összegyűjtötte, sőt egyeseket értelmezett is. Azonban itt lépett közbe az előrehaladott korával együtt járó betegeskedés, majd a 74. évében bekövetkezett halála (1985). E tragédiát egy hasonló felkészültségű Arany-kutató hiánya súlyosbította, továbbá a kritikai kiadás főszerkesztőjének, a 78 éves Keresztury Dezsőnek és a 81 éves Barta János lektornak a lemondása. E három szaktudós kilépése a kritikai kiadás folytatásából bő két évtizedre megfosztotta az irodalomtörténészeket s az érdeklődőket Arany János további levelezésének tanulmányozásától.

*

Az előzőekben említettük volt, hogy Arany János kezdeti két kötetének megjelenését 22 évnyi szünet követte. Nem akadt olyan kiadó, akit a 19. század legkiválóbb epikus költőjének személyi kapcsolatai elmélyülten érdekelték volna. Pedig Sáfrán Györgyi két további mű kiadását segítette elő a 28 doboznyi, kicédulázott levélváltással és részbeni jegyzeteikkel. Elhunytá után mindezeket az Akadémiai Könyvtár Kézirattára óvta a majdani feldolgozó számára.

Ennek valóra váltását az Irodalomtudományi Intézet azzal oldotta meg, hogy 1994-ben a XVII. kötet munkatársainak vezetőjévé, főszerkesztővé Korompay H. János irodalomtörténészt, a fönt említett intézet tevékeny tagját nevezte ki. Kutatásuk az 1857–1861 közötti évek levelezésének 531 darabját juttatta el 2004-ben az olvasókhoz, 1182 oldalnyi terjedelemben.

A közölt kéziratok keltezése kezdetének és lezárásának kérdése magyarázatot kíván. A kezdő dátum adott volt, mivel az előző kötetet záró levél 1856 decemberében íródott. Természetes, hogy a XVII.-et 1857 januárjától kell kezdeni. Ekkor még Nagykőrösön tanárkodott Arany, ám folyamatos ittlétük egyre kérdésesebbé vált. Ennek kezdete azzal függ össze, hogy megérkezésekor azonosan vagy hasonlóan vélekedő kartársakkal barátkozott. Idő múltán ezek sorra eltávoztak. A helyükre érkezőket így jellemzi szalontai sógorának: „A collegatus szépen megvan egymással vagy inkább egymás mellett, de a régi jó cimboraság nincs.”

Poézise elapadásához betegsége is hozzájárult: „A fülzúgás kisebb nagyobb mértékben még mindig megvan. [...] Néha nem is hallok oly tisztán, mint máskor.” Látása is gyengül. Noha csupán 40 éves, szemüveget használ. Ennek ellenére az írást, olvasást olykor abba kell hagynia.

Azonban ne legyünk egyoldalúak! Itt léte lehetővé tette a helybeli s a pesti orvosi kezelést, a súlyosbodás megfékezését. A politikai enyhülés lehetővé tette, hogy a pesti írók (Kemény Zsigmond, Eötvös József, Jókai, Gyulai Pál, Szász Károly), lapkiadók, szerkesztők (Csengery Antal, Heckenast Gusztáv, Kovács Lajos, Sárosi Gyula) személyesen vagy papírra vetett közléseikkel keressék föl Nagykőrösön.

Két-három év méltán elvi-esztétikai és irodalmi feladatokkal kezd foglalkozni. Alkotó tevékenysége önállósodik. Önbe-

csülésének vitathatatlan jele, hogy immár kötelességének érzi magára vállalni az irodalomszervezői hivatást. E felismerését két megtisztelő kitüntetés idézte elő: a Magyar Tudományos Akadémia 1858. december 15-án tagjai sorába iktatja, 1860-ban pedig az újjáalakult Kisfaludy Társaság igazgatójává választja. Ezzel elősegítették szervezői szándékának valóra váltását: célul tűzte ki egy szépirodalmi, kritikai folyóirat megjelenését. A *Szépirodalmi Figyelő*t 1860. november 7-től 1862 őszéig szerkeszti.

Ennek ismeretében a teljességet óhajtó tanulmányozó előtt egy kérdés merül föl: a szerkesztőket s az Irodalomtudományi Intézetet mi készítette arra, hogy a XVII. kötetet nem e sajtótermék megszűntével zárta? A választ a kezdet kezdetét Sáfrán Györgyi fogalmazta meg: a kötetek összeállításakor csak mennyiségi szempont dönthet. A szóban forgó mű terjedelme megközelíti az 1200 oldalt. Ám a megszűnés dátumának érvényesítésével az oldalszám 1400-ra ugorva megnehezítette volna a kötet használatát.

*

E terjedelmes előljáró után következnek az ötévnyi levélváltás tömör ismertetése! Az élen – az előző kötethez hasonlóan – a legjobb barátinak, Tompa Mihálynak írott 37 levél áll. Ez nem meglepő, hiszen az eszmetárs életében ez jelentős időszak. 1858. december 15-én az Akadémia tagjai sorába iktatja, így fejezvé ki a költészete által kiváltott nemzeti elismerést. Esztendő múltán sikere tovább gyarapodott. Az Akadémia pályázatára megírja *Kazinczy Ferenc emlékezete* című ódáját, s ezt díjra érdemesítették. Úgyszintén e foglalatosságának gyü-

mölcse a két évtized alkotásaiból összeállított *Versek* öt kötet. Levelezésüknek az irodalomtörténetben több szempontból kimagasló a jelentősége. Kölcsönösen beszámolnak benne terveikről, készülő műveikről; egymás elé tárják megoldásra váró irodalomelméleti és gyakorlati kérdéseiket. Figyelemre méltó az a gazdag korrajz, amely kézírataikból bontakozik ki. Egyébként írásaikat vaskos humor jellemzi. Ezekkel ellentétben Arany gyöngédsége, együttérzése őszintén nyilvánul meg Tompáék két kisfiának elvesztésekor s a tiszteletesné visszatérő betegeskedése idején. A két feleség gyakorta ír egymásnak a férjek beszámolója folytatásaként. Arról mindenképpen szólnunk kell, hogy ritkán találunk olyan Tompa-levéltre, amelyben aprólékosan be nem számolna betegségeiről, nyomasztó érzéseiről. Az egykori atlétatermetű, erős ember férfikora delén állandó rosszullétéről panaszodik. Pesti, sőt bécsi orvosokkal vizsgáltatja magát, és felvidéki, ausztriai fürdőhelyektől reméli javulását. Ilyenkor a lelkeszi teendőket a meghívott kispapok végezték el.

*

Az előző kötetben a legtöbb kapott levél a geszti Tisza Domokos tollából származott. Természetes, hogy költőnk ezekre kisegítő szándékkal válaszolt, sőt névnapján verssel köszöntötte. Ám e mostaniból az ifjú poéta levelei, versei teljesen hiányoznak. Miért? Serdülő korából kilépve tüdőbaj támadta meg. Noha szülei – orvosi tanácsra – levegőváltás céljából Olaszországban és Egyiptomban nyaraltatták, 1856 júniusában elhunyt. Édesanyja, gr. Tisza Lajosné gr. Teleki Julianna 1857 januárjában gyermeke nevelőjének, példaképének közli, hogy Domokos papírjai között

egykor Nagykőrösről küldött leveleinek kötegére talált. Ezeket a közeli Szalontán lakó Ercsey sógnak juttatja el, hogy ő majd továbbítsa.

A fenti esettől teljesen független a következő: a halálhírt követően Arany Kovács Jánost, egykori geszti tanártársát keresi fel soraival, s ama szándékát közli vele, hogy „jó lenne Domokos verseiből egy füzetkére elegendőt válogatni”.

E szándék a fájó szívű anya tudomására jutott, és mély tisztelettel köszönte meg a javaslatot, sőt a címet is elfogadta: *Tisza Domokos Hátrahagyott versei*. – A költő nem csupán a szerkesztést s a közlésre érdemesítettek kiválasztását vállalta el, hanem előszót is írt a kötethez. A grófnő 500 példány kinyomtatási költségét állta. Ebből a rokonokat, ismerősöket megajándékozta, Aranyt pedig arra kérte, hogy „kétszáz példány jövedelme valamelyik költő árvái javára fordítandó”. A szerkesztőnek köszönhetően ezt az összeget Garai János fiai kapták. – A kötetünk címlapján jelzett öt év során Aranynak 6 levelét (közülük 4 elvesztett) s a grófnőnek 8 válaszát tartjuk számon. A geszti kapcsolat ezekkel véget is ért.

A levélváltás gyakoriságát vizsgálva megállapítható, hogy Szász Károly 34, Gyulai Pál 23 írásával követte Tompát. Arany mindkettejüknek külön-külön 21 választ postáz. – Szász Károly, a korábbi tanártárs immár Kunszentmiklós református lelkésze, az irodalomnak nem fordított hátat. Kötetnyi versét juttatta el barátjához ama kéréssel, hogy nézze át őket, s az arra érdemek megjelentetését segítse elő. Négy év múltán ez meg is történt az időhiánnyal küzdő barát közreműködésével.

Gyulai Pál író, költő és kritikus kilenc évvel fiatalabb Arany-nál, s ezzel is magyarázható az iránta érzett mély tisztelete. Kezdeti levelezésük részben magán-, részben közügyi tárgyú.

Utóbbiak főként az Arany családnak Pestre költözését uralják. A következőkben ennek kiváltó okával ismerkedünk meg.

Az ötvenes évek második felében a Habsburg-monarchia diplomáciai vereséget szenvedett a nyugat-európai nagyhatalmaktól. Ez a bécsi vezetőséget engedékenységre kényszerítette a leigázott magyarság iránt. A polgárosodást és a nemzet érdekeire figyelmező reformokat léptettek életbe.

Ennek egyik jele az anyanyelvű sajtó mennyiségi gyarapodása és tartalmi változatossága. Csak Pesten a két tucatot is meghaladó napi- és hetilap, képes- és divatlap, élclap szórakoztatja (neveli?) az olvasóvá vált írásismerőket.

Mindezek előrebocsátása után Arany János ekkori tudatvilágával és magatartásával szükséges megismerkednünk. A reá és családjára tekintő változás helybeli oka az évtized végén kelletlenül teljesített, nyomasztóan ható oktató tevékenysége. Másrészt a saját nemzetpolitikai s a magyar szellemi élet felvirágoztatásához fűződő terveinek valóra váltására családjával Pestre kell költöznie. Ottani eszmetársainak, barátainak biztató levelei e szándékát szilárdítják. Valóra váltását a Kisfaludy Társaság azzal segítette elő, hogy igazgató-titkárrá választotta közepes fizetéssel. Ezzel családjának szerény létfenntartását biztosítja de még inkább erősíti tervét egy igényes folyóirat létrehozására, amellyel a magyar polgárság, elsősorban az értelmiség szellemi kapcsolatait fokozza. Ennek megvalósítására szerkeszti a *Szépirodalmi Figyelő* literatúrai, művészeti, kritikai hetilapot. Ez ugyanakkor a Kisfaludy Társaság hivatalos szócsöve.

A *Szépirodalmi Figyelő* beköszöntő száma egyhamar, 1860. november 7-én megjelenik. Ezzel a főszerkesztőnek íróbarátaihoz intézett levelei igen megsokasodnak: tüstént postázzanak verset, prózát, esztétikai értekezést, könyvbírálatot, idegen nyelv-

vekből készült fordítást. Szemléltetésként csupán két panaszából idézünk. Az egyik legjobb barátjának, Szász Károlynak így szövegezi meg gondját: „Nem képzelheted, mennyi bajom van e nyavalyás szerkesztéssel. Mindjárt-mindjárt kikopom a kézírásokból. Majd a vers nincs, majd a novella fogy el, de különösebben a bírálatok, könyvismertetések rovata kínoz.” – Rövid idő múltán, 1861 januárjában Jókainak panaszkodik: „ha ez a most folyó semmiség elfogy a Figyelőben, végleg elakadok. Szólítottam fűt-fát; fű-fa ígérkezett is, de csak nem küld senki semmit.” – Legjelesebb magyar költőnk értékes irodalmi hetilapja nem teljesíthette a neki szánt felvilágosító, szellemi eligazítást nyújtó szerepet. Az olvasók inkább a könnyed, szórakoztató írásokat kedvelték. – A *Figyelő* további sorsáról a XVIII. kötetből értesülünk.

*

Az Arany-levelek címzettjeinek gyakorisági sorában Csengery Antal következik. Ő Várad szülötte, és három évvel fiatalabb szalontai barátjánál, kisleány keresztnévénél. Közösségi tettvégya a sajtó felé vezérelte. Megalapítja a *Budapesti Szemlét*, és 12 éven át szerkeszti, barátjától is közölve verseket. Levélváltásuk személyi, családi tárgyú, néhanapján politikai felhangokkal. Az 1850-es évektől mindketten az „irodalmi Deák-párt” eszméinek valóságba ültetését igyekeznek elősegíteni.

Ercsey Sándor mind a XVI., mind e mostani kötetben az élenjáró szalontai levelezőtárs minősítést érdemli meg. A költő 17, sógort 21 választ fogalmaz. Tárgyuk hasonló a korábbiakhoz: a családtagok hogyléte, munkálkodásuk, szülővárosuk építkezései, az egykori másodjegyző ismeretségi köre. Utolsó írásában az

Arany-ház gondozója azt ajánlja, hogy azt rövidesen el kell adni, mert egész évi jövedelmét javítására költik.

*

E kötet ismertetését statisztikai elemzéssel zárjuk. A tanulmányozott öt év során Arany 222 levelet fogalmazott 83 személy és intézmény számára. Eközben neki 294-et kézbesítettek 87 postázó részéről. Feltételezhető, hogy számtalan olvasó eltöpreng e kérdésen: ezek az írások milyen tárgyköröket érintenek, hiszen a költői alkotásokra fordítható időt nyirbálják meg.

Természetes, hogy az élen az író társakkal váltottak állanak. Továbbá a Kisfaludy Társaság titkáráként elkerülhetetlen volt, hogy a tagok részéről érkező összegeket meg ne köszönje. A *Figyelő* főszerkesztője elismerő, dicsérő sorokat kapott, ám megindult a „pennarágók” „műalkotásainak” áradata is. Elvárták a közlést, esetleg a szakértő poéta elemzését. Velük ellentétben Arany hírnevének, tekintélyének vitathatatlanságáról vallanak a városok, egyesületek értesítései, hogy közgyűlésükön költőnket díszpolgárukká, tiszteletbeli taggá választották. A mostani 12 eset az elkövetkező évtizedekben megsokszorozódik. E kötet további újdonsága, hogy benne egy francia és két német nyelvű dicsérő levéllel találkozunk.

Az ésszerűség azt kívánja, ha az előzőekben költőnk nemzetpolitikai és literátori terveinek, álmainak egy színvonalas folyóiratban, a *Szépirodalmi Közlönyben* való megtestesüléséről adtunk számot, akkor a XVIII. kötetet mindenképpen ennek folytatásával indítsuk. Ezzel a kritikai kiadás folyamatossága követelményének is eleget teszünk. Ám a megszerkesztés gondjának megoldása során váratlan akadályok merültek föl.

Arról már a levelezés 1. kötetének bevezetőjében szót ejtettünk, hogy Sáfrán Györgyi, az Akadémia Levéltárának a tisztviselője a kezdő négy mű anyagát kiadásra előkészítette. Közülük kettő még életében megjelent, a részben előkészített további kettő céduláit munkahelyén őrizték. A kéziratban maradt, 1862–1882 közötti levélváltás közrebocsátását – főszerkesztői minőségben – Korompay H. János irodalomtörténész vállalta. Hozzáértő munkatársaival ő a XVII. kötetet 2004-ben meg is jelentette. Viszont folytatására két debreceni egyetemi oktatót kért föl: Új Imre Attila irodalomtörténész a levelezés fogalmába illeszthető kéziratok feltárását, jegyzetelését, S. Varga Pál pedig a lektorálást látta el öt idegen nyelv szakos közreműködésével.

A tetemes kutatási feladat mértékéről valljon a szerkesztő! „A jelen kötet levelei közül mintegy 500 teljes szövegű, és 128 az elveszett vagy töredékben maradt kéziratok száma. (...) Jól látszik, hogy a fennmaradt levelek mennyisége jelentősen meghaladja az elveszettekét. (...) A kikövetkeztethetők legnagyobb számban a jelen kötetben szerepelnek.” (Új I. A.) – A joggal feltételezett, Arany és mások által írott, de időközben elveszett levelekről Arany László, Voinovich Géza és mások könyveiben, folyóirat-tanulmányokban szereztek tudomást szerkesztőink.

Az illetékes személyek bemutatását kövesse a XVIII. kötet ismertetése! Bizonyára sokakban fölmerül: miért volt szükség egy évtizednyi időre ahhoz, hogy Arany folytatólagos levélváltása az érdeklődők kezébe kerüljön? Már a mű vaskossága, 1200 lapnyi terjedelme azt érzékelteti, hogy benne fölöttébb nagyszámú közléssel találkozunk. Noha ezeket egykor csupán négy év alatt vetették papírra, mennyiségük magyarázatot követel. A költő 190 levelet fogalmazott meg és postázott 69 személynek, illetve néhány közületnek, intézménynek. Válaszként gyakorta tuda-

kozási szándékkal Arany 117 személytől, közülettől 458 levelet kapott. Mindkét fél részéről roppant mennyiség, amit Arany esetében szerkesztői üzenetek is gyarapítottak.

Ha utóbbiak szerzői felől tudakozódunk, megerősödik bennünk a XVII. kötetben közölt jelenség: a pennarágók, tollforgatók hada további „alkotókkal” egészült ki. Együtt érzünk a *Figyelő* s az ezt követő *Koszorú* főszerkesztőjével, hogy értéket teremtő idejét gyatra kéziratok kibogozására kellett fordítania, véleményét magánlevélben vagy a nyomtatott szerkesztői üzenetekben közölte. Jellemző megnyilvánulás dr. Nagy József miskolci főorvos jelentkezése. Ő *A madár* című természettudományi fejtegetését ajánlja föl a főszerkesztőnek. Arany az Üzenetek rovatban válaszol: „Meg fog jelenni. Hogy mindjárt-e, nem lehet tudni. Oka: nem célunk ily hetilapot egyféle tárggyal nagyon elfoglalni.” Az irodalom tárgykörébe nem tartozó alkotás típusa indokolja, hogy *A madár* véglegesen fészkeben kuksolt.

Természetes, hogy a jó szívvel írott levelek sorozata folytatódott. E téren – mint korábban – költőnk legbizalmasabban 24 alkalommal Tompa Mihályhoz fordult, amelyekre jóval több, 43 válasz érkezett. Ezekben a családi s az irodalmi tájékoztatás mellett figyelemre méltó az a gazdag korkép, ami írásaikból kibontakozik. E levélváltás a hatvanas évek magyar irodalmi korrajzainak hiteles vetülete. A papköltő az 1862 februárjában megjelent *Új Simeonjával* közönségsikert arat, noha terjedelmes költeményében főleg betegségét írja le, s az ennek véget vető halálára vágyakozik. Arany válaszai mindenkor a vigasztalás szándékával íródtak.

Teljesen más hangulatot tükröz a Szász Károllyal 1860-tól újraéledő és folyamatosan erősödő kapcsolat. Családi és magángondokról kevésbé esik szó, mert levélváltásukat a sürgető

irodalmi kérdések, ügyek uralják. Ezekről alkotott vélekedésük azonos vagy közeli. Szász Arany két folyóiratának megbízható támogatója; prózai írásait, Shakespeare-fordításait folyamatosan postázza, s az általa meggyőzött előfizetők névsorát mellékel.

Kazinczy Gábor (a kiváló nyelvész unokaöccse) íróként és fordítóként hasonló módon támogatta barátját, azzal a különbséggel, hogy ő Molière-színműveket küldött.

A levélváltás szempontjából a sógor következne, azonban közléseik mássága arra ösztönöz, hogy a Nagyszalontáról később elmondandóknak legyen a része. – Arról már korábban szoltunk, hogy az Arany családnak Pesten való letelepedése a költő alkotó tervének valóra váltásával függött össze: létrehozni egy szépirodalmi törekvéseket bemutató, színvonalas folyóiratot. Ez legyen a legértékesebb literátori megnyilvánulások szócsove. Tragikus, hogy e szép álmom egyhamarjában szertefoszlott. Kiváltó okai: a politikai nézetek változása, a folyamatos kézírathiány s az előfizetők csökkenése. Bámulatos, hogy a költő eszményi tervét még ezek után sem adta föl.

1862 őszén hónapokon át töprengett: mi légyen a teendő? Gondját barátaival is megosztotta, véleményüket várva. Év végére megszületett a döntés: az a sajtóbeli irányzat nem némulhat el, amely feladatául tűzte a szépirodalmi törekvések folyamatos figyelemmel kísérését. A másság csupán abban nyilvánul meg, hogy közönségcsodító szövegeket iktatnak be, és vonzóbb köntösbe öltöztetik.

A *Koszorú* első példánya 1863. január 4-én jelent meg, és az érdeklődők számát sikerült 1545-re feltornáznia. Idők múltán a főszerkesztő kiábrándító tapasztalatot szűrt le: olvasóinak többsége pletykát és belpolitikai vitacikkeket várt volna. Az igényes

főszerkesztő ennek nem tett eleget, aminek következtében előfizetőinek táborra két és fél esztendő múltán 750 alá zuhant. Ez azt jelentette, hogy a kiadó s egyben a nyomdász szerepét betöltő Heckenast Gusztáv a hetilapnak búcsút mondott. E végzetes tény annak ellenére következett be, hogy a *Csaba trilógia* első részét, a művészi szintre emelt *Buda halálát* nyilvánosan ebben mutatta be. E mű vitathatatlan értékét az is bizonyítja, hogy az MTA meghirdette pályázat első díjával, a 100 aranyat hozó Nádasdy-díjjal tüntették ki.

E sikeresnek ígérkező esztendőt lezáró hónap költőnk életútján változást hozott. Fél évtizednyi, kimerítő, de a magyar irodalom fellendítését szolgáló vállalkozása után lemond a Kisfaludy Társaság szűkös anyagiakat biztosító vezetéséről. Viszont hosszas rábeszélés után 1865. január 26-án elvállalja az MTA titkoki, valójában főtítkári állását két évre. Ebből négy év lett. Végül, az iránta tanúsított tiszteletet meghálálandó, tizennégy esztendőt tölt a magyar tudományosság legrangosabb intézményében.

Noha ezzel anyagi helyzete megnyugtatóvá szelídült, ám örök sóvárgása a Szalontán való végleges megtelepedésre most is feléled. A legerősebben 1863 nyarától, amikor szeretett leánya, Juliska az itteni református lelkész, Szél Kálmán hitvese lett. Főlle nyugtató híreket hoz a fáma: „meg van elégedve egész a boldogságig”. Érthető, hogy az apában hétről hétre, hónapról hónapra megerősödik a hazatérés terve. A beteljesülés előtti vágy még az elnémult lant húrjait is megpendíti: „Egyszerű kunyhó, ott keleten! / Rakja rajongó képzeletem; / Oda sóvárog e fáradt tetem / Küszködöm, várok, míg tehetem.” Versét levelének prózai soraival folytatja: „Édes fiam, Kálmán! Figyelj a telek-eladás-vevés-árulási lehetőségek esélyeire, mert ha az Isten is úgy

akarná, tavasszal már csakugyan kezdenünk kellene valamit.” Tudomásunk szerint „vőm uram” eleget tett a reá bízott feladatnak: kinézett egy olyan üresen álló portát a Nagy-Csegőd utcában, amelynek kertje összeért a parókia lábjával. Már alkudtak is a tulajdonossal, sőt a költő vágyakozó kedvvel rajzolgatta építendő házacska tervét. A két telek szomszédsága lehetővé tette volna, hogy amikor leányát és kis unokáját látni kívánja, nem kellett volna 6-8 percnyi sétát megtennie. A lelkeszlak kerítésén keskeny ajtót vágnak, és már egymásnál vannak.

A remények és tervezetések időszaka decemberben a lemondás és bánat jegyében zárul. A fájdalom csordultig telt poharát az édesapának fenéig kell kiürítenie: Juliska lányát 1865. december 28-án tüdőgyulladás viszi el. Vele a szülők szép álma is sírba száll. A költő beletemetkezik egyéni fájdalmába, alkotóereje megsemmisül. Közel tizenkét évre van szüksége ahhoz, hogy e csapást kiheverje, amit hazájának politikai helyzete s az Akadémia hivatali gondjai még inkább súlyosbítottak.

*

E tragikus eseményt és körülményeit befejezve vissza kell térnünk a kritikai kiadás XVIII. kötetének eredeti tárgyköréhez, ennek is a sógorával váltott levelek számbeli és tartalmi vetületeéhez. A vizsgált négy év során Arany 19 levelére, Ercsey Sándor 16 választ fogalmazott. A korábbiak már bebizonyították, hogy ezek leggyakoribb tárgya a családi események és anyagi ügyeik ismertetése. A mostani időszakasz második felében a költő egykori vágya kerül előtérbe.

Az érthetőség kedvéért vissza kell kanyarodnunk az örökséghez; Arany apja „kevés földdel s egy kis házzal bíró földműves

volt”. Halhatatlan költőnk paraszti származása egész életére kiható földéhséget alakított ki benne. Másodjegyzősége idején már megélhetésükre fordította mind a saját, mind felesége földörökségének hozamát. Nagykőrösi tanársága utolsó évében megtakarított forintjait Ercsey Sándorhoz juttatja: adja ki kamatra, de a földvétele előnyösebb lenne.

Családja hazatérésének a terve tovaszállt, de nem a földvásárlásé. A szülőhelytől nem messze, Ant és Tamásda falvak között eladó lett Fleischl Dávid budapesti kereskedő legelője, közel 200 katasztrális holdnyi. Ercseyvel közösen megvásárolták. Azonban földbirtokosi rangját a költő csupán négy éven át viselte, mivel az egész terület a sógor tulajdona lett.

Szándéka ellenére Arany a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára marad. Tisztelői azzal kívánják bizonyítani nagyrabecsülésüket, hogy ragaszkodnak személyéhez.

Arany János életművének valós értékeit, irodalmi rangját alkotásainak széles körű tanulmányozásával ismerhetjük meg. Ámde rejtett gondolatairól, barátaikhoz s az ismeretlenekhez fűződő viszonyairól, jellemvonásairól a legkifejezőbben levelei vallanak. Erről győződhattunk meg az utóbbi négy kötet írásait elemezve, s a következőkben ezt tesszük teljessé. Így érkezünk el Arany összes művei kritikai kiadásának XIX., más megközelítésben levelezésének 5., egyben záró kötetéhez.

Az irodalmárok, Arany-kutatók, érdeklődők számára kellemes észlelés, hogy megjelenésére nem kellett tizenegy évet várni, amint ez megtörtént a XVIII. kötet esetében. Most esztendő múltán a befejezés kezünkbe került. Főszerkesztője az előző két kötet címlapján szereplő Korompay H. János. Joggal feltételezhető, hogy miközben az előző művet a debreceni irodalomtörténészek kiadásra készítették elő, ő nem csupán főszerkesztői

tisztségét töltötte be, hanem az Arany-kéziratok összegyűjtését, a közlendők kiválogatását, magyarázó jegyzetekkel való gazdagításukat is végezte. Vallomása szerint ehhez Sáfrán Györgyi hagyatékát, két lektorának szakismereteit, az idegen nyelvű szövegrészek fordítóinak közreműködését is hasznosította, nem tagadva meg az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) folyamatos támogatását.

Már korábban szót kellett volna ejtenünk arról, hogy az „öt kötetben közölteknek mintegy negyede (162 db) elveszett vagy töredék. Ezeknek több mint harmada Arany Jánostól származik: csaknem fele a családi levelezés hozzá írt és megsemmisült darabjainak az emléke. (...) A leveleknek mintegy fele, 44 százaléka most jelenik meg először”. (Korompay J.)

A pusztulás körülményeiről a korábbiakban részint szót ejtettünk, ám e búcsúzó kötetben ezt ajánlatos összefoglalnunk, teljesebbé tennünk. A legsörnyűbb tragédia a Szalay-Voinovici-villa 1945 januárjában történt lebombázása, s az itt őrzött Arany- emlékek, -kéziratok megsemmisülése. Mennyiségileg kisebb veszteség, de irodalomtörténeti szempontból végzetes Tompa Mihály 1852-es letartóztatásakor elpusztított baráti levélgyűjteménye. Föl nem mérhető a két folyóirat főszerkesztője által az írókhoz, még inkább a tollforgatókhoz címzett szívélyes vagy bíráló írások száma. Hasonló jelenséggel, egyes főtítkári hivatalos iratoknak e mostani közlésből való kimaradásával is találkozunk.

Költőnk a hozzá szóló leveleket híven őrizte. Cselekedetét ama meggyőződése vezette, hogy ezekből az utókor a 19. század derekának irodalmi életét, mozgalmait valóságként ismerheti meg. Annak is tudatában volt, hogy hagyatékának fia hű sáfára lesz. Szándéka teljesült. Atyja halála után Arany László mindezeket

nem csupán féltőn őrizte, hanem a még élő barátokat arra kérte, hogy juttassák el hozzá a nekik szólókat. Néhány év alatt össze is gyűlt több mint 1300 Arany által és neki írott levél. A közérdekűeket 1886-ban a fiú adta ki, *Arany János hátrahagyott iratai és levelei* címmel. Megjegyzendő, hogy a kritikai kiadás szabályát érvényesítendő szerkesztőink e szövegeket nem vehették át betűhíven. Apja iránti tisztelete a fiút arra indította, hogy az általa ízléstelennek ítélt szavakat, mondatokat a levelekből törölje. Hasonlóan járt el a sógor Ercsey Sándor, az első Arany-életrajz szerzője. A neki címzett levelekből részleteket iktatott könyvébe, ám mindenkor kihagyva a vaskos kifejezéseket.

A XIX. kötetben az eddigieknél gyakrabban találkozunk a Töredék, Elveszett minősítéssel, amelyek az eredetig leveleket többnyire néhány sorban mutatják be. Ezeket a mai szerkesztők jobbra a Voinovici-féle, háromkötetes életrajzból emelték ki. Neki megadatott a budai villában őrzött teljes levélanyag tanulmányozásának a lehetősége. E kissé terjedelmessé vált visszatekintést követően szóljunk e záró kötetről!

*

A Magyar Tudományos Akadémia előző titoknoka betegségben elhunyt. Utódot kellett választani. Az intézmény elnöke, Eötvös József e vezető hivatali tisztségre Arany Jánost ajánlotta. Ennek nyomán 1865. január 26-tól költőnk új beosztásba került. Ezt megelőzően így vallott Tompának: „Még vagy két évig fönn kellene tartani magam Pesten: akkor némi kilátással a »független szegénységre« leköltözhetném Szalontára. [...] A Koszorú nehezen tart fenn tovább; ha nyárára annyit apad, mint a múlt nyár óta, magát nem fizeti ki. Így hát sorsom forduló ponton van.”

E munkahely-változtatás s az első év históriája, Arany levélváltásai az előző kötetben kaptak helyet. Ezzel magyarázható ama tény, hogy a további 12 esztendőnyi titkárság és a fél évtizednyi betegségben töltött nyugalom e záró mű tárgya lett. A XIX. kötet – többek között – Aranyak az 1866 és 1882 közötti, tehát 17 évet átívelő levélváltását tartalmazza. Ennyi idő alatt a főtitkár-költő 324 magánlevelet postázott 313 címzettnek. Kéziratainak szokatlanul tetemes mennyisége meglepi az olvasót; ámde ha ezt a vizsgálódás 17 esztendejével elosztjuk, fogalmazványai évenkénti 19 alkalomra csökkennek. Ennek két okát említhetjük: időt kívánó aggkori irodalmi munkásságát és látásának megromlását. Noha írás, olvasás alkalmával szemüveget használt, a végső években ezzel sem boldogult. Ilyenkor menyee vagy unokája vetette papírra a tollba mondott sorokat; ő csupán nevét írta alá.

Mielőtt a költő fogalmazta levelekről s a címzettekről fokozatosan beszámolnánk, ide kívánczik a válaszadók számszerű bemutatása. E 17 év alatt Arany 281 magánlevelet kapott 106 személy, intézmény, társaság részéről. Mint a korábbiakban, ez idő tájt is a legtöbb megszólalás Tompától érkezett; őt szalontai sógora, Ercsey Sándor követte. Ez a sorrend egyaránt vonatkozik a költő tollából származókra s a válaszok számarányára.

Sokatmondó adat, hogy e kötet 17 évnvi levélváltásából Tompa csupán két és fél év során vehette ki a részét. Ennek ellenére a legtöbb, 39 megkeresés tőle érkezett. Betegsége állandónak bizonyult, s az elviselhetetlenség határáig tört előre. Utolsó jelentkezése tömör és megható. „Kedves Jánosom! Végórámban az élet határánál visszatekintve életemre: magas, nemes lelkednek vonzalma, barátsága meghat. Fogadd búcsúra lankadó jobbotmat! Kedveseiddel, mind négyeteket értve, legyen rajtad Isten

áldása! Kifáradtam, pihenek. A lélek él, találkozunk! ajánlom enyéimet! végig híven szerető Miskád” – Ide kívánczodik annak közlése is, hogy a virágregék szerzője már hónapokkal azelőtt búcsúleveleket írt barátainak: Aranynak, Csengerynek, Eötvös Józsefnek, Gyulainak, Jókainak, Lévainak és Szász Károlynak halála közeledtéről tudósítva őket. Közülük Arany az, aki két búcsúztatót szerzett *Tompa sírkövére*.

A második helyre a szalontai sógor, Ercsey kerül. Miután költőnk az ő segítségével „földbirtokos lett”, a gondok zuhataga szakadt rá: a telekkönyvi átírás és a kincstári adósságok mellett ama tény, hogy egy Geyer Rudolf nevű egyén bérelte a területet, és a vételárat magának követelte. Arany e kettőzött kifizetéstől a terület elárusításával szabadult meg. Pénzét – fia tanácsára – a Földhitelintézet részvényeibe fektette, részben szalontai ismerőseinek adta ki szerény kamatra.

Ezt követően levelezése a vele személyes kapcsolatban álló írókhoz, lapszerkesztőkhöz és gyakrabban családja tagjaihoz fűződik. Szél Kálmántól a kis unoka hogyléte felől érdeklődik, sőt az olvasni nem tudó Piroskának Karlsbadból levelet postáz, külön borítékba zárva. Idézzünk belőle: „...jól viseld magadat, csak annyi gyümölcsöt egyél, amennyit szabad, meg ne hűtsd magad, mindig vigyed kis kabátod, ha kimégy a házból. [...] Ez a te leveled lesz, jó helyre eltedd, hogy nagyobb korodban is elolvashasd, mikor tudsz olvasni.”

A vőújraházasodása után a nagyszülők a két és fél éves unokát magukhoz veszik, nevelik; a nagyapa elhalálózását követően a gyermektelen László és neje sajátjukként tartották 20 évesen bekövetkezett, korai haláláig.

Vizsgálódásunk 17 esztendeje során Arany leveleinek jelentős hányada legbensőbb családtagjainak szól. Ami eddig nem

történt meg, most feleségének karlsbadi üdüléséről 13-at, az Arany családnak külön 7-et, összesítve 20-at címez hogylétéről, időtöltéséről, ismerkedéseiről, Arisztophanész magyarításáról, lakásairól számolva be. Szomorú, hogy ezek megsemmisültek. Mindenikéről csupán töredékesen szerzünk tudomást. Hasonló lett a sorsa fiának címzett 11 karlsbadi levelének.

Piroska jobban járt. Nagyapó az ő születésének évfordulóin 5-től 17 éves koráig 10 levelében köszöntötte. Költőnk az utolsót halála évének júliusában fogalmazta. Örvedetes, hogy ezek szövege hiánytalanul megőrződött. Sajnos, nem ez lett a sorsa Piroska 8 szépen szóló válaszána. Kötetünk jegyzetei valamennyiről az „elveszett” felvilágosítást nyújtják.

*

E családi levélváltást követően vissza kell térnünk az általunk tudatosan szüneteltetett irodalmi, baráti, hivatali kapcsolatok ismertetésére. Az érdeklődőket felvilágosítandó beszélteünk a számokat, a statisztikát! A tárgyalt 17 év során az Arany fogalmazta 324 levélből 121 a családtagokat és Tompát illette. A számtani műveletet elvégezve kitűnik, hogy a teljességnek közel harmadát az említett 5 személynek címezte, így ez fejeként 24 levelet képvisel. – Másrészt a postázott 281 válasz közül 94 az említett 5 egyén tollából fakadt. Eszerint a különbözetet képviselő kétharmad, azaz 187 megkeresés pontosan 100 személy, intézmény, hatóság részéről érkezett, ami egységenként 1,87, más szóval közel 2, tehát meglehetősen csekély küldeményt jelent. Ennek okairól a korábbiakban már szóltunk, amit azzal egészítünk ki, hogy fővárosi íróházaival, a folyóiratok és napilapok szerkesztőivel összefüveteken, felolvasó üléseken rendszere-

sen találkozott, s ezeken előszóval közölték kívánságaikat, mondanivalójukat.

Kivételt képvisel a Miskolcon tisztviselősködő Léway József költő-baráttal váltott 4/5 levél, továbbá könyvei kiadójának, Ráth Mórnak küldött/kapott 7/3 vitairat. – A Gyulai Pálhoz kapcsolódó 5/6 kézírást már azért is érdemes tanulmányoznunk, mert közöttük találjuk a *Budapesti Szemle* főszerkesztőjének elszámolását arról a „luxoriosus” szőnyegről, amit úgyszólván „belopott” Arany dolgozósobájába. Költőnk ezt semmiképpen nem szándékozott elfogadni. A békesség érdekében végezetül Arany „luxoriosus költeményekkel” hálálta meg az ajándékot.

Ezt a föl nem értékelhető ereklét 1885-ben László a szülőváros múzeumának adományozta. A látogatók közel hat évtizeden át vendégei voltak a halhatatlanságba magasztosult költőnk lakásának. Ám 1944 őszén e hajdúváros lakói a harctér kellős közepén találták magukat. Kétharmaduk nyugati irányba menekült. Őket a keletről támadó hadak győztesen követték, és dadalmasan vonultak be a magára hagyott helységbe. Az üzleteket feltörték, sőt a biztonságosnak ítélt Csonkatornyot is. A dél-erdélyi falvakból behatolók a múzeumból 135 emléktárgyat raboltak el, közöttük a Gyulai Pál adományozta szőnyeget.

*

E már-már jelenünkig kiható tragikus históriát kövesse és zárja a magyar szépirodalomhoz fűződő egyik személlyel kialakított kötelék. Essék szó Schedel-Toldy Ferencről, akit a szakmabeliek még életében „a magyar irodalomtörténet-írás atyja”-ként emlegettek. Iskoláit magyarul végezte, utána a pesti egyetem bölcsészeti, majd orvosi karára iratkozott be. Kezdetől fogva

igazi hivatásának kritikai és irodalmi tevékenységét tekintette. Kivételes és korai eredményeinek értékeléseként az MTA már 25 évesen tagjai sorába iktatta. Noha a „népi-nemzeti” triászt hanyatlásként értékelte, a Toldit meleg hangú ismertetésben üdvözölte.

Mindezek tudatában különösnek tekintjük e két irodalmár egymáshoz való viszonyát. Kapcsolatuk 1865-ben kezdődött költőnk két levelével, s a címzett egy válaszával (XVIII. kötet). A megszólítás szokatlansága módfelett fölkelte figyelmünket. Februárban az elterjedtet használja: „Méltóságos úr”, ám a novemberi túlzónak érezzük: „Nagyságos Királyi Tanácsos és Akadémiai Rendestag Ur! [...] alázatos szolgája Arany János titoknak.” Két esztendő múltán hasonlóan folytatja: „Nagyságos Királyi Tanácsos úr [...] alázatos szolgája Arany János titoknak”. Másfél esztendő múltán, 1869 márciusában változást észlelünk: „Igen tisztelt Barátom! [...] Szives üdvözléssel igaz tisztelőd Arany János titoknak”.

Bizonyára sokakban fölvetődött ama kérdés, hogy ők mit közöltek egymással. Íme, a tárgykörök: meghívás az MTA tudományos előadásaira, az Akadémia vezetőségi gyűléseire, akadémiai kiadványok jóváhagyása, meghívó régészeti kirándulásra, végül néhány személyes kérdés, tanács.

*

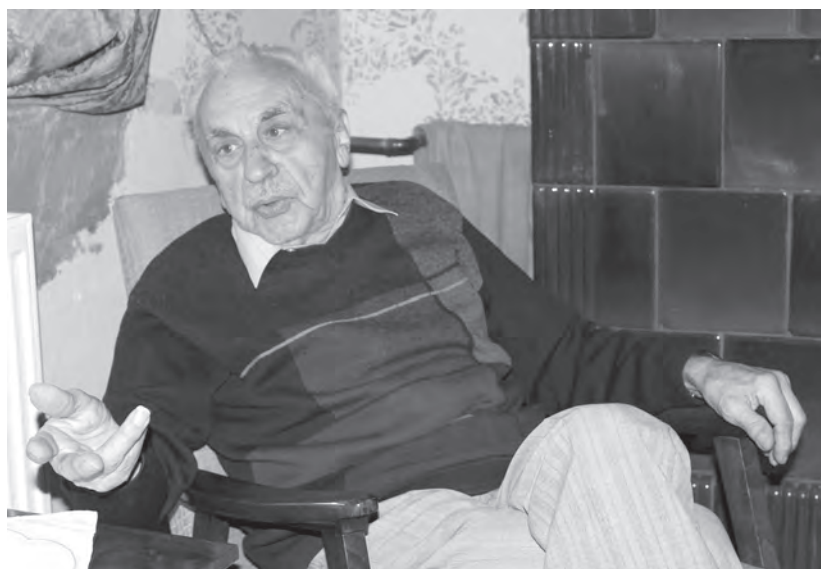
A kritikai kiadás XIX. kötetének 2653 tételével az MTA befejezte a többségében Arany fogalmazta, másrészt a neki címzett levelek megközelítő teljességét. Sajnos, kevesebb az általa fogalmazott, mint a hozzá címzett kézirat. Levélváltását költőnk egy életen át féltve őrizte, öregkorában ezeket rendezte, csopor-

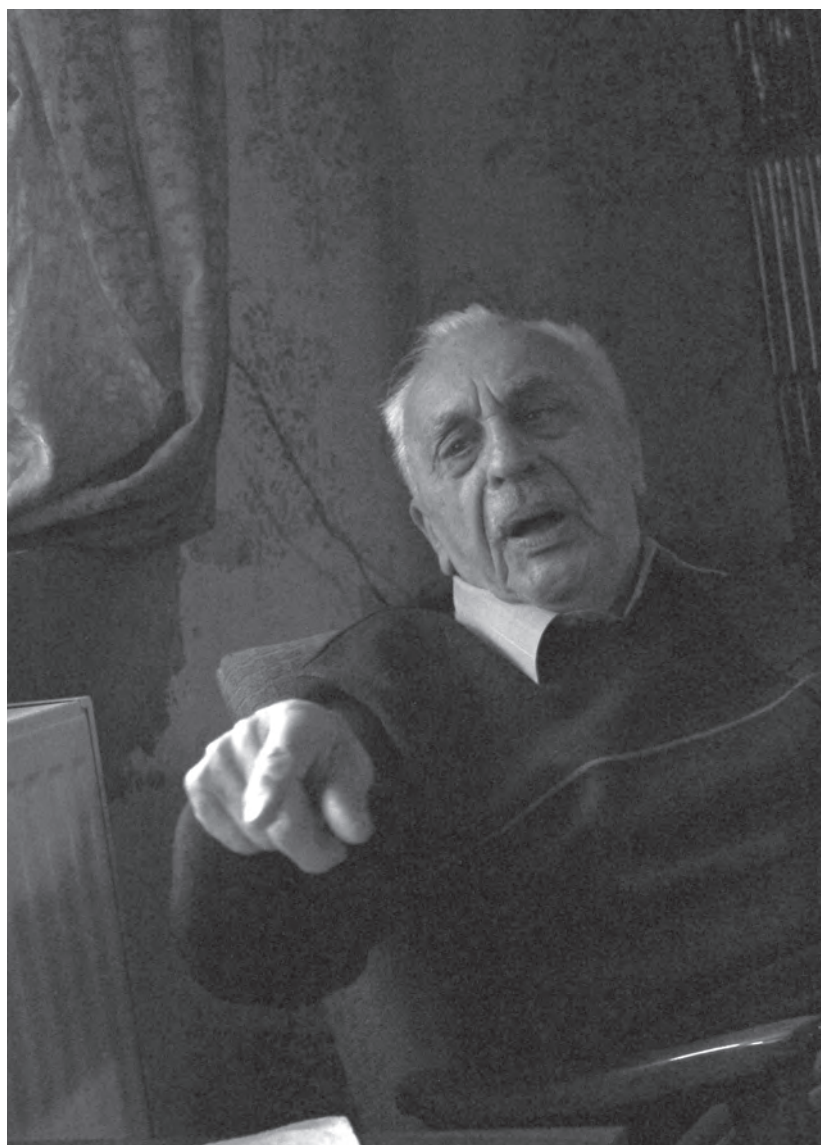
tosította, sőt – ahol szükségesnek látta –, jegyzeteivel tette teljesebbé, érthetővé. Ezek nemcsak mindennapjait, kenyérkereső munkáit, családi körülményeit tükrözik, de bemutatják korát, társadalmi helyzetét, politikai nézeteit, emberi kapcsolatait, nem utolsósorban műveinek keletkezési körülményeit is.

*

Az Arany-alkotások közreadásának történetében – a költő elhunya óta – a legjelentősebb teljesítmény *Összes műveinek* kritikai kiadása a Magyar Tudományos Akadémia pártfogása alatt. E fölöttébb jelentős és rendhagyó vállalkozás terhe abban fejeződik ki, hogy első kötetét 1951-ben, a lezárót pedig 2015-ben vehették kezükbe az érdeklődők. Eközben két emberöltő, 64 esztendő pergett le az idő rostáján, és három irodalomtudós főszerkesztő, Arany-kutató tízegynéhány szakértővel közösen végezte el a reá háruló feladatot. Így jutottunk el a kisdiák rigmusaitól, de még inkább nemzeti hőskölteményünktől, a *Tolditól* az aggkori *Őszikékig*, sőt a *Toldi trilógia* befejezéséig. Ezek keretében ötkötetnyi eposz, ballada és líra, külön az alig ismert próza. A Shakespeare- és Arisztophanész-fordításai mellett az angol, német, olasz, latin átültetésekkel a magyar nép előtt kaput tárt a világirodalom felé. Ezeken kívül megismertük magánéletét, hogy végül gazdag és tartalmas levelezésével búcsúzzunk halhatatlan klasszikusunktól.

A kritikai kiadás tizenkilenc könyve mindazok számára jelentős, sőt pótolhatatlan, akik Arany életművének egészét kívánják áttekinteni, akik egyéniségének az adott társadalmi, politikai helyzettel való összeütközésében a lángelme kibontakozását, megtorpanásának titkát, hűségének erejét akarják megfejteni.

Tanár úr, a kultúrmindenes

*Szilágyi Aladár
nagyszalontai beszélgetései
Dánielisz Endrével*

Túl a kilencvenen, a mai napig Bihar megye egyik legtermékenyebb közírója, néprajzkutatója, helytörténésze, az Arany-irodalom bűvárlója a Nagyszalontán élő tanár, **DÁNIELISZ ENDRE**, akit élő irodalmi múzeumra emlékeztető otthonában keresetünk fel.

Amikor elhatároztuk, hogy az Arany János bicentenárium apropóján meglátogatjuk a Tanár urat, úgy terveztük, legfeljebb két-három alkalommal tesszük tiszteletünket. Viszont már első beszélgetésünk óráiban kiderült, amit sejtettünk: Endre bátyánk életművének, történeteinek, dolgainak nem lehet öt-hat, de még egy tucatnyi kérdés alapján sem a végére járni. Így aztán újból és újból visszatérve, összesen öt alkalommal forgolódtunk a Dánielisz-portán.

Tanár Úr, a fésűsségéd

Beszélgetésünket a Dánielisz família közel három évszázadra visszatekintő históriájával kezdtük. A nemzedékről nemzedékre öröklődött fésűs szakma hősüinktől sem volt idegen, aki némi cukrászinasi kitérő, majd köröstárkányi tanítóskodás után Kolozsvárott kötött ki, a Bolyai Egyetemen.

A Kálvin János utca, ahol Endre bátyánk otthona megbúvik két arctalan-jellegtelen tömbház árnyékában, egyenesen a templom melletti parkra szolgál. Oda, ahol Nagyszalonta nagy szülötteinek szabadtéri panteonja áll, örvendetesen gyarapodó szobraival. Jó kis hely ez a város térképén: a Kálvin utcát északról a Kossuth Lajos, délről a Bocskai István utca fogja közre, s ha innen az emberfia átsétál az orvos-természettudós-nyelvész-költő Földi János és a „fekete bojtár”-költő-író-szerkesztő Sinka István szalontafiai nevét viselő kurta sikátorokon, egyenesen az Arany János utcára, a költő hajdani szülőházát pótló épület portájáig jut. – Ennél eszményibb szellemi életteret, értéksűrítőbb környezetet, töményebb kulturális hátteret Kárpát-medence szerte nehéz volna fölfedezni...

Házigazdánk várakozással átítatott hevülettel fogadja némi késedelemmel érkező kettősünket. „Már kihúlt a kávé!” – dohogja sajnálkozva, miközben keresztül terelget bennünket gyümölcsfás-virággruppos udvarán. Fürgén, szinte szökellve lépked, járásában szinte nyoma se maradt a nemrégiben megesett comb-

nyaktörésnek. Nem, szellemileg sem torpant meg a 92. életévét taposó Tanár Úr. Viszont menten kiderül: Dánielisz Endre „nem kényelmes” interjúalany. Nem mintha anyanyelvünk őreként nem volna képes „nyomdakészen”, „szabatosan” fogalmazni, hanem annyira gyorsan, annyira sokfelé pörögnek az esze kerekei, hogy riporter legyen a talpán, aki képes egy ilyen rakoncátlan alany csapongó emlékezetét, asszociációváltásait maradéktalanul nyomon követni...

Genitivus singularisba téve

„Ami a gyökereimet illeti, eleim felvidéki cipszer kisiparosok voltak – válaszolja beszélgetésindító kérdésemre –. Őseim 1730-40 körül kerültek Békésbe a törökvilág elmúltával. Békéscsabát és környékét szinte teljesen kiirtották a törökök. Az ide telepített szlovákokkal együtt cipszerek is jöttek, mint kereskedők, mesteremberek. Ritka családnév a mienk, kevesen vagyunk mi, Dánieliszek. Az ótestamentumi ‘Dániel’ névből ered – héberül is tudok egyet s mást, hiszen teológiára is jártam –, azt jelenti, hogy ‘Isten a bírám’. Ezt a nevet genitívuszba tették: ‘Andreas filius Danielis’, ‘Dániel fia, Endre’. Tehát én genitivus singularisba vagyok téve. A személynév mögül kikopott a ‘filius’ így rögzült a ‘Andreas Danielis’ forma – Latintanár is valék, ezért büszkélkedhetek a latintudásommal.”

Biztatnám, ösztökléném, „foglaljon már helyet, Endre bátyám, mert elfárad!”, de hiába teszem. Nem ül le, hevesen gesztikulál. Nem céltalan sétafikál fel s alá: ahogy témát váltunk, szerre előkotorja a témába vágó, a témát illusztráló dokumentumokat, fotókat, kiadványokat. Az egyik *A szarutól a fésűig. Egy kisipar virágzá-*

sa és elhalása című kismonográfia. Tanulmány és családi krónika egyben. Szerzője a néprajzos Dánielisz Endre. „Ezt a kis füzetet Békéscsabán adták ki, a Munkácsi Mihály Múzeum *Chronica Bekesiensis* sorozatának első kötetként, majd Váradon is megjelentettük, a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő Bizottság *Partiumi füzetek* című sorozatában. Az én ükapám fésűs volt, a kerek szaruból egyenes fésűt remekelt. A mesterség nemzedékről nemzedékre öröklődött. Édesapám is örökölte a mesterséget. Sőt, hadd verjem a mellem fél téglával: nekem is van fésűsségédi diplomám!”

A platnitól a kraccerig

Lapozgatom, ízlelgetem a fotókkal és rajzokkal gazdagon illusztrált könyvecskét, egyre-másra számomra ismeretlen, jobbra németes hangzású kifejezésekre, szakszavakra bukkanok. „Igen – bizonygatja Dánielisz Endre diplomás fésűsségéd –, annak idején, amidőn kezdett fejlődni a magyar kézműipar, (mint megannyi más mesterség esetében, ebben a szakmában is), a szerszámok, az eszközök, az eljárások, a műveletek elnevezését, a szakma *tolvajnyelvét* többnyire a németből kölcsönzött, magyarított szavakból alakították ki. Tetszenek tudni, mi az a *kraccer*? A *kraccolás* kezdeti lépése a faragás volt, amit egy tőkén éles szekercével végzett a kisiparos, baljával tartva a *platnit*. Ehhez egy *faragófogó* kellett. A munka a *sikálónak* nevezett bakon folytatódott, ahol a *platni* hasa részéről a felpuhult hárttyát lesikálták, a melegítés során keletkezett hólyagokat, az égett felületet a *kraccer* segítségével kikaparták.”

„Ezen a fotográfián Dánielisz Endre I. látható a feleségével. A harmincegy éves legényember 1887 nyarán költözött át Békéscsa-

báról Nagyszalontára. Feleséget is Békéscsabáról hozott magának, aki 13 gyereket szült, ebből 11-et felneveltek. A kisiparosoknál az egész család be volt fogva. Édesanyám is besegített édesapám műhelyébe, ő vágta a fogat. Ezen a fotográfián én volnék, ez bizonyítja, hogy már 14 éves koromban csináltam a fésűt.”

Cukrászinasi kitérő

Miután gazdag leckét kaptunk a fésűművesség műhelytitkai-ból, a saját életének fordulatai felé terelem kisipar-történeti előadónkat. „Amikor óvodáskorú lettem, nem volt magyar óvoda, hiába lakták a várost nyolcvan százalékbán magyarok. Egyéb-ként a nemzetiségi gyerekeket csak hétéves korukban íráshat-ták be az elemibe, a románok már hatéves korukban elkezdték a betűvetést. Az első elemít a református iskolában kezdtem. Négy év után azt mondták a szüleim: ha te iparos is leszel – annak szántak, hogy folytassam a mesterséget – mégis menjél gim-náziumba, végezd el a négy gimnáziumi osztályt. Igen ám, de efféle állami tanintézmény akkoriban csak románul működött. Becsöppentem egy román nyelven tanuló közösségbe, ma is csodálkozom rajta, hogy bírtam. Nagyszalonta magyar volt, de a környéke román. A törökök kiűzését követően, 1700 után való-sággal megszállták a hajdan magyarok lakta falvakat, Belényes környéki románok. A román diákok számára internátust is mű-ködtettek, magyar diák kevés volt, ötven-hatan jártunk egy-egy negyvenes létszámú osztályba. Bár néha *lekommunistáztak* vagy *leboanghenoztak* bennünket, megvoltunk egymással.

A szüleimnek tandíjat kellett fizetniük, de három év múltán elfogyott a pénzük, búcsút kellett vennem a gimnáziumtól. Mit

volt mit tenni, fésűssegéd lettem. Apám váltig vakarta a fejét: hiába kigépesítette a műhelyét, a hetipiacot is elárasztják a gyárilag tömegesen gyártott, olcsó műanyag fésűk, a hajviselet, a szokások is megváltoztak. Mert hát ki igényel manapság finomra *kveccsolt*, *spiccfállal* gondosan megreszelt, fényezett, díszített *kontyfésűket*? Kiveszik a kenyeret a kezünkől, mondta, válassz más mesterséget! Így adtak be cukrászinak az Oszaczký-féle híres műintézetbe... Sose felejttem el: éppen a cukrászinasi alkalmasságomhoz szükséges orvosi bizonyítványra várakoztam a rendelőben, amikor valaki azt pusmogta, a rádió bementa, hogy Szalontát Magyarországhoz csatolják! Szeptember 6-án délelőtt be is vonultak a magyarok. Még két hónapot inaskodtam, amikor elkezdtem könnyörögni a szüleimnek: legalább a négy gimnáziumot járhasam ki! Novemberben kezdődött a tanítás. Végül le is érettségiztem.”

A gálosházi barlang felfedezője

Endre bátyánk ifjúkori kalandozásai között külön fejezetet érdemelnek a barlangászként aratott babérjai, amikor a legjelesebb kutatókkal járta be a bihari karsztvidéket. „Nem csak a gyárpar, hanem a bécsi döntés is betartott apámnak, hiszen a határ öt kilométerre volt Szalontától, a dél-bihari románság, a fésűsműhely legszámottevőbb vevőköre elszakadt tőlünk, a Biharországhoz visszacsatolt magyar falvak népe pedig hozzászokott, hogy a békéscsabai vagy a gyulai piacon vásároljon. Komoly válságba jutottunk, de egy élesdi rokonunk mentőövet nyújtott: üzente, hogy a révi barlanghoz és turistaszállóhoz gondnokot keresnek. Édesapám felszámolta a szalontai műhelyét, és

családostól odaköltözött. Ő a szállóval foglalkozott, édesanyám lett a szakácsnő. A vakációban én voltam a Zichy-barlangban az idegenvezető. Jeles kolozsvári geológusok, dr. Balogh Ernő és Tulogdi János végzett ott rendszeres tudományos kutatást, valamint Kessler Hugó, az aggeteleki barlang igazgatója. Magam 16 évesen tapasztalt barlangjáróként, jó segítségnek bizonyultam a kutatók számára. Tovább hatoltunk a révi barlang még ismeretlen járataiba, de számomra a legszebb élményt, a legizgalmasabb kalandot az jelentette, amikor Kesslerrel feltártuk a tudományosság és a barlangkedvelők számára eddig teljesen ismeretlen csarnóházi, illetve gálosházi barlangot. A szalontai újság el is hírelte, hogy Dánielisz Endre felfedezte a gálosházi barlangot, ahová Xántus Jánossal tértem vissza, aki a *Tündérszép tájakon* című könyvében örökítette meg. A révi jóvilág hamar elmúlt, a menedékház fölötti gerincen húzódott a határ, a románok át-átcsaptak, mindent elhordtak. Amikor bejöttek az oroszok, híre ment a szálló italkészletének, s miután már semmi sem maradt, akkor is a nyakunkra jártak, követelöztek. Előbb egy erdészházba, majd Élesdre menekültünk. Ott – mivel kiderült, hogy a nagyváradi kefégyárat, amely fésűket is gyártott, háborús károsodás érte, jóapám – mivel magával hurcolta minden szerszámját – még egyszer beindította a fésűsműhelyét.”

Tárkányi tanítóskodás

A dánielisi pálya következő, fontos és életélményekben gazdag stációja a köröstárkányi tanítóskodás volt. „Azt olvastam a kolozsvári *Világosságban*: nincs Erdélyben elég magyar tanító! Arra biztatták az érettségizetteket, végezzék el Kolozsváron a

tanítói tanfolyamot. Az Erdélyi Kárpát Egyesület (a Zichy barlang gazdája) jóvoltából szállást is kaptam, másfél hónapot tanultam a gyorstalpalón. Idealista voltam, kitaláltam, hogy én köröstárkányi tanító szeretnék lenni, mert abban a dél-bihari faluban nagyon megnyomorították a magyarok iskoláját. De tartottam attól, hogy semmit nem értek a paraszti élethez, nem ártana, ha előbb még tapasztalatokat szereznék valahol. Végül Tamásdára helyeztek. Este érkeztem, az idős tanító bácsi nem nagyon örvendezett nekem, féltette a kenyerét. Mondta, hogy itt most negyven gyerek van, azokkal egymaga is elboldogul. Elgyalogoltam Erdőhegyig, de az ottani református iskolába se kellett, ugyanígy jártam Zerinden is. Kétségségesen jelentkeztem a tanfelügyelőségen, ahol azzal fogadtak, hogy épp most távozott innen a három köröstárkányi tanítónő. Kiderült, olyan sok gyerek van, hogy ők hárman nem győznék, kellene még egy kollega!”

Endre bátyánk nem tudta, hogy Belényesben kell leszállnia a vonatról, onnan gyalogolni öt kilométert Tárkányig. Tájékozatlanságában ott szállt le, ahol a Tárcaia megálló nevet írták, holott az Kistárkányra szolgált. Éjfél is elmúlt, amire célhoz ért, és bekopogott a református parókia ablakán. A lelkész, Szablyár Kornél fogadta, és nyomban kinevezte igazgatónak. A papot ugyanvalóst lefoglalta a napi politizálás – a kommunista párt tagja lett –, ezért az is elfordult, hogy... a tanítójára bízott egy-egy temetést.

„Mindössze húsz esztendő voltam, a kolleganők szépek voltak, de nem mertem udvarolni, mert... féltettem a tekintélyemet. Egy évig voltam én az igazgató, az alatt egy ácsmester segítségével színpadot állítottunk, és elkezdtem a fiatalokkal foglalkozni. Egyfelvonásos színdarabokat tanítottam be, néptáncsoportot

alapítottunk, irodalmi rendezvényeket tartottunk. Bunta Trézsi, Oláh Teréz volt az én primadonnám... Ajjaj, de szép lány volt! Hoppá, ezt a jegykendőt nekem készítette! De hát kinek aján-dékoznak jegykendőt a tárkányi lányok? Annak, aki megkéri a kezüket.” (A Trézsit felidéző közjáték alatt Endre bátyánk szem-látomást felélénkül, ugyanúgy, mint később, amikor egy ifjú helybeli kolleganőnkéről ejtünk szót. „Tündérszép lány, Szalonta legszebb lánya” – áradozik a 92. életévét taposó férfiú.)

„Számomra, későbbi néprajzos számára Köröstárkány maga volt a paradicsom. Gyűjtöttem a népdalokat, a balladákat, a szokásokat, a babonákat, az állatok neveit. Magammal vittem a hegedűmet is, húztam a talpalávalót, nem engedtem a fiatalokat tangózni, inkább a tárkányi ugrósat jártam a lányokkal, fiatal-asszonyokkal. Mindemellett majdnem belehaltam Tárkányba! Rendszertelenül táplálkoztam, senki nem főzött rám, csak a disznóvágások idején terheltek túl a gyomromat kóstolóval. Végül kilyukadt tüdővel kellett abbahagynom néptanítói pályafutásomat.”

A bolygatott Bolyaiban

„1947-ben megcéloztam a kolozsvári egyetemet. Úgy véltem, az igazi tudományosság alapja a filozófia, az esztétika, az etika. Beiratkoztam, de nem volt lakásom. Emiatt beiratkoztam a teológiára is, ott laktam, rohangáltam a Bolyai és a Teológia között, két év után jelesen letettem a lévita vizsgát. Ekkoriban már elkezdték bolygatni a Bolyait, megalakult a KISZ, be kellett iratkozni az ifjúsági szövetségbe, és sokaknak szemet szúrt ez az én kétlakiságom. Az nem lehet, hogy miközben nálunk Gaál

Gábort és Csehi Gyulát hallgatod – háborogtak –, az alatt a teológián Tavaszi Sándortól és Maksay Alberttől tanulod az idealizmust. Igaz, abbahagytam a teológia tanulmányaimat, de a filozófiáról is lemondtam, hiszen nem a nagy görögöket tanították. Ami érdekelt, a néprajzoktatást abbahagyták, mert Gunda Béla visszament Debrecenbe, a filozófiát én töröltem, maradt a pedagógia és a lélektan. Zörgő Benjámint tanította a pszichológiát. Heten voltunk összesen, Szócs István, a későbbi vérmes kritikus volt a legokosabb közöttünk. Sikeresen államvizsgáztam, első fokozatú tanárként helyeztek Arad megyébe. Ott beindították a tanítóképzést, hiszen annyira kihaltak a tanítók, hogy két párhuzamos osztályt is indítottak. Négy évig tanítottam Aradon. Nem csak pedagógiát, hanem orosz, magyar, történelmet, állampolgári ismereteket.”

*

Félbeszakítjuk a beszélgetést, megegyezünk, hogy legközelebb Dánielisz Endre hazaérkezésével folytatjuk. Nem, Endre bátyánk egyáltalán nem fáradt el, annyira nem, hogy amikor előszedett iratgyűjtőibe kezdi visszarakni a dokumentumokat, az egyikből kifordulnak a lapok, és szétszóródnak a szőnyegen. Mire Szűcs Laci kollégám ugorna, kilencvenkét esztendő házigazdánk egy huszonkét éves ifjanc fürgeségével mindent összegyűjt...

A tragikus tizenennyolcastól Arany letört bajuszaig

A portré második részében sok egyéb mellett Nagyszalonta városában megtörtént világháborús rémségekről, továbbá a Csonkatorony kifosztásának történetéről esik szó.

Amikor másodízben csengetünk be a Kálvin János utcai portán, Dánielisz Endre még az udvaron átkeltünkben kijelenti: mielőtt folytatnók a beszélgetésünket, egy – riporterségemet személyesen érintő – dolgot óhajtana tisztázni, apám első, illetve utolsó szalontai éveit illetően. Hiába igyekszem kicselezni, elterelni a figyelmét, elújságolva, hogy „képzeld, Endre bátyám, mi ketten, együtt, »médiasztárok lettünk«, hiszen a beszélgetésünk első részét több mint ötszázan *lájkkolták a neten*”. Házigazdánk csak néz, szemlátomást nem érti, miről beszélek, az ő régi, jó írógépes-nyomtatott sajtós, 20. századi világától igen távol áll a számítógépek, az internet 21. századi világa... Nem, nem olvasta, (nem is olvashatta) az *Erdélyi Riport* online kiadásán sikert aratott portrénk első részét. Mondikálja, valaki említette, hogy mi, Szűcs kollégával *feltettük a televízióra azt, hogy ittjártunkkor ő nem volt hajlandó ülve beszélgetni*. Zavartsága múladozik, amikor átnyújtjuk őuraságának a szöveg jó nagy karakterekkel kiprintelt, „Gutenberg-féle” változatát. S leülünk.

Némi legendátlanítás

„Köszönöm, nagyon köszönöm, de engedelme

Aladár, hadd említsek meg egy, magához, pontosabban: az édesapjához kötődő emléke

met, amit a múltkori beszélgetésünk alkalmával elfelejtettem felidézni. Amikor beírat

tak a szalontai román gimnáziumba, az első érdemjegyem, amit ott kaptam, egy tízes volt hittanból, s aki beírta: Szilágyi Sándor református segédlelkész – a maga édesapja volt... Nagyon megörültem neki, amikor megözvegy

ülése után, a 90-es években újr

aházasodva, ismét Nagyszalontára telepedett. A templomban – a párjával, Annával – előttünk volt a helyük, az első padban. Istentisztelet után, jókat beszélgettünk, volt miről! Felidéztük a 30-as évek Szalontáját, majd aradi tanárkodásom 50-es éveit, amikor – még elítéltetése előtt – az ő segítségével toboroztam pankotai lányokat a tanítóképzőbe... Számunkra – régi nagyszalontai reformátusok számára – megkapó volt látni: lám, lám, Sándor bácsi és a »mi Patócs Nusink«, a hajdani »szerelmes pár«, hatvan esztendő után, immár galambősz

en, ismét egymásra talált...”

Bármennyire megható számomra ez az Endre bátyám által felidézett „idill”, melyben jóapám révén érintett volnék, mítosz

oszlato szándékkal, kíméletes udvariatlansággal megszakítom partnerem árad

ozását: „Elnézést, bátyámuram, ez csupán egy szalontai legenda!... Hiszen apám tizenvalahány évvel hamarabb látta meg a napvilágot, mint Anna néni. Itteni segédlelkészkedése idején 22-23 éves lehetett, a »szalontaiak kis Nusija« legfeljebb 8 éves lány. Erről ennyit. Inkább térjünk rá a mi mostani dolgunkra. Nagyon érdekelne: amikor Aradról hazatérve, 1955-ben az Arany János Emlékmúzeum igazgatója lett, milyen állapotokat talált a Csonkatoronyban?”

Nagyszalonta, frontváros

„Nem azonnal kerültem a múzeumba, előbb a városi pionírház-nál lettem kultúrminde-nes. Többek között az *Arany János irodalmi kör* vezetésével bíztak meg, amellet oroszt tanítottam óra-adóként az iskolában.” „Az volt az állása, hogy az irodalmi kört vezesse?” – hitetlenkedem. „Lópikulát, nem volt abban pénz, csu-pán »kulturális aktivistaként« megbíztak a kör irányításával. Az Arany János kört két úgynevezett munkásíró: Bonczos István és Nagy Ilona alapította. Bonczos részt vett az illegális kommunis-ta mozgalomban, politikai üldöztetés miatt a Szovjetunióba me-nekült. A második világháború alatt megfordult a Szovjetunió ázsiai területein is, megtanulta a karakalpak, az üzbég, a kazak és a türkmén nyelvet. Hazatérve a *Magyar Népi Szövetség* akti-vistája, majd a nagyváradi *Új Élet* újságírója, 1949-től 1951-ig az *Utunk* rovatvezetője volt. Felesége, Nagy Ilona – egykori cseléd-lány – első írását a *Dolgozó Nő* közölte 1949-ben. Rajtuk kívül, az általuk fölfedezett Gábor Ferenc parasztköltő – a Sinka István-i mélységből érkezett, hajdani kondás – volt alkotó tagja a kör-nek, a gyermekverseket író Sebesi Teréz, illetve a humoristaként jeleskedő Bagdi Sándor matematika tanár társaságában. Kez-detben kéthetente, majd havonta ülésezett a kör, kialakult egy húsz főnyi törzsgárda. Arra törekedtem, hogy minden alkalom-mal több műsorszám legyen. Azzal kezdtük, hogy valamelyik helybeli alkotó olvasott fel a legfrissebb írásaiból, a bírálatra mindig egy-egy helybeli tanár kollégát kértem fel, utána pedig egy-egy anyanyelvi, nyelvhelyességi, esztétikai kérdésről, avagy Nagyszalonta valamelyik jeles szülöttjéről hangzott el előadás.”

„Ne haragudjon, Tanár Úr, de ennél sokkal jobban érdek-el-nének bennünket az Arany múzeummal kapcsolatos dolgai”

– lépek fel sürgetőleg. „Abba a valamibe beszélünk? – mutat a hangrögzítő ketyerére –, hát az nagyon messzire van tőlem!” „Az a suttogást is felveszi – oszlatom az aggályait –, a szekusoktól kaptuk...” Hosszas, felszabadult kacagás után folytatja: „Bár a front elvonulása után valamennyire rendet raktak, 1956-ben még mindig tragikus állapotokat találtam a Csonkatoronyban!”

*

Várnám a „csonkatoronybeli állapotok” felidézését, de Dánielisz Endre nem volna Dánielisz Endre, ha nem kapna az újabb idő-kacsaringó lehetőségén: „Az előzményekhez tartozik, hogy Nagyszalonta tíz napon át frontváros volt, a külváros háromszor cserélt gazdát, a belváros egyszer. Az oroszok bejöttek, lőtték a magyar katonák állásait, a magyarok újból és újból visszaszorították őket, majd megérkeztek a román katonák is. Szalontán körülbelül öt román esett el, ők inkább a tanyákat foglalták el. Az ellenséges hadak Tenke felől törtek be először a városba, de nem csak a harci cselekmények idején keletkeztek tetemes károk. Az oroszok, amikor tehették, raboltak, ittak, de a zűrzavart, pánikot kihasználva, bezúdultak a kültelki népek is – többnyire cigányok –, akik, amit lehetett, kiraboltak, kifosztottak. Az üzleteknél leverték az ajtókról a lakatot, a kirakatok üvegeit bezúzták, feltörték a műhelyeket, a házakat, a pincéket. Az egyik túlélő mesélte, 14 éves volt akkoriban, és látta, amint egy hasonló korú kamasz vagy tíz doboz olajfestéket emelt el, mások vég vásznakat, drága szöveteket cipeltek. Akkor még egyszer, néhány napig a magyarok újra elfoglalták a várost, és 18 cigány fosztogatót helyben kivégeztek. Úgy tűnik, ez a tizen-nyolcas szám, vissza-visszatérő, mágikus számjeggyé kerekedett

Nagyszalonta háborús históriájában. Amikor ismét visszajöttek az oroszok, még többet ittak, és a nemi erőszak terén is kitombolták magukat. Azokban a napokban 18 szalontai asszony és leány lett öngyilkos a rajta esett gyalázat miatt. Egy bizonyos Borbély család három nőtagja, az anya és két lánya vetett véget emiatt a szörnyűség miatt az életének. Magam éppen akkoriban nem voltam idehaza, mert ifjú leventeként Budapestet védtem hősiezen a szovjet hadsereg ellen, de később sokat foglalkoztam az akkor történetekkel, számos szemtanút, túlélőt megszólaltattam. Így bukkantam rá a harmadik 18-as számra: napirenden voltak a vetkőztetések. Akinek a csizmája, ruhája, egyéb holmija megtetszett egy-egy ruszkinak, nyomban felszólította, hogy vegye le. Ha megtagadta, vagy habozni látszott, rögtön agyonlőtték. Jól ismertem a módos, büszke, szigorú Nagy Jóska bácsit, akit éppen a csizmájáért lőttek agyon. De ugyanígy járt a tempom tornyában körbejárkáló tűzoltósági őr is, akinek a feladata volt a torony körerkélyét bejárva ügyelni, hogy nem tört-e ki tüzeset a város valamelyik pontján. Ő nem volt katona, de egyfajta egyenruhában járt, épp leereszkedett szolgálata lejártával a toronyból, agyonlőtték, és levetkőztették. Ezeknek az utcai vetkőztetéseknek is 18 halálos áldozata volt Szalontán.”

Mit érdemes innen elvinni?

„Hohó, végre beszéljünk a Csonkatoronyról is – elégeli meg a saját meséje vargabetűit Dánielisz tanár úr –. Amikor tombolt a szabad rablás, az Arany János gyűjteményt is többször kifosztották! Én magam két diáktársammal egymást váltogatva segéd-múzeumőrködtünk önkéntesen. Az intézménynek nem volt

alkalmazottja, a Csonkatorony csak vasárnap, az istentisztelet után volt látogatható. A több száz gimnazista diákból csak hárman vállaltuk, hogy vigyázunk Arany János dolgaira. Én még dicsekszem is vele: szemtől szembe láthattam a költő fogait, megannyi személyes holmiját.”

„Végül is mit vittek el?” – fogom faggatóra Endre bátyámat. „Mondjuk, bejött Popescu Nicolae üres szekérrel a városba – él a képes beszéddel Dánielisz tanár úr –, eljut a Csonkatorony tövébe, és nézegeti: mit lehet, mit érdemes innen elvinni? Az a gyönyörű szőnyeg, amit Gyulai Pál ajándékozott Arany Jánosnak, megtetszett neki, összetekerte, feltette a szekérére, és elhajtott vele. A költő fia, Arany László, az édesapja ruháit is a szalontai múzeumnak ajándékozta, amikor megnyílt, szinte a teljes ruhátárát elhozta. A várost felszabadító dél-erdélyi románok, no meg a külvárosiak mindet elvitték. A torony kifosztása nem ment egyszerűen, mert a bejárat masszív vaskapuját nem tudták se kinyitni, se feltörni. Létrán felmásztak az első emelet valamelyik ablakáig, betörték, ott hatoltak be az épületbe, majd bentről robbantották szét a vaskapu zárját, és aki kapta, hordta, minden mozdíthatót elvittek. De az »irodalomtörténet szerencséjére«: hála istennek, Popescuék nem érdekelték a kéziratok! Tehát megmaradt mindaz, amit özvegy Arany Lászlóné nekünk, szalontaiaknak átadott. A férje halála előtt intézkedett, hogy az édesapja kéziratai hová kerüljenek. Meghagyta, hogy az özvegye adjon Nagykőrösnek, mit Debrecennek és mit Nagyszalontának. A *Murány ostroma* a mai napig megvan, szépen bekötve, eredeti Arany kézírással. Shakespeare-fordításai közül a *Szentivánéji álom* kézírata is megvan. És nem vitték el a leánya, a 24 évesen tüdőbajban elhunyt Juliska halálára írt versét sem, amit a vejére, Széll Kálmán református lekipásztorra hagyott.

Nekem Debreczeni István tiszteletes, aki annak idején az Aranyvő utódja volt Nagyszalontán, mesélte el.”

„Tessék elárulni – veszem ismét faggatóra –, amikor átvette Endre bátyám a gyűjteményt, még akkor is ilyen feldúlt állapotban volt?” „Neeem” – mondja félszájjal, majd élénkülő mosollyal folytatja: „A háború végén sokan elmenekültek Szalontáról, sokan a Dunántúlra elvergődtek. Tordai Ferenc tanító bácsi elsőnek tért haza a menekülésből. Igyekezett rendbe tenni valahogy a Csonkatorony helyiségeit, hiszen a párnákat is felhasították a fosztogatók: nincsen-e bennük elrejtve valami. A terem padlója telis tele volt párnatollal, a kéziratok szanaszét hajigálva. Tordainak köszönhetően rend lett és tisztaság, majd előkerült a kollégája, Mikó Pál is, aki annak idején vasárnapi templomozás után nyitva tartotta a múzeumot, diákként sok mindent tanultam tőle. Ők ketten beindították az iskolát is, tizenkét gyerekkel. A két tanítóbácsi összefogott néhány kisiparossal, igyekeztek eltüntetni a fosztogatók okozta rongálásokat. Rendbe tették az épület bejáratát, kicserélték a felrobbantott zárat. Egyébként a gyönyörű kaput Strobl Alajos tervezte, a kivitelezés más munkája. Ez a két pedagógus leltárt készített, megállapították, hogy 135 relikvia tűnt el a tárlókból. Mikó Pál örködte-ápolgatta önkéntesen a gyűjteményt, amíg a kommunisták koholt vádak alapján börtönbe nem zárták. Hogy mégis legyen a múzeumnak „őre”, előbb a néptanács egyik alkalmazottját, Bondor László kisbírót, majd a hithű kommunista kőművest, Cseke Ferencet nevezték ki az elvtársak a múzeum élére. Bondor igazgató elvtársnak négy elemije volt, lent üldögélt a földszinten, s engedte be a látogatókat. Tanító elődjének már nem volt ideje minden vitrint újraüvegeztetni, úgyhogy Bondor idejében is tűntek el dolgok. Egy év múlva leváltották, egy párttaggal, Cseke Ferenc volt vö-

röskatonával helyettesítették, aki világlátott ember volt, hiszen Szibériát is bejárta, neki a négy elemi mellett három év inasiskolája is volt. Ő lett az elődöm, neki több gondja volt a múzeumra, lakozott benne egy kis becsület és figyelmesség. Tőle vettem át a múzeumot 1956-ban.”

A hallottak után arról kezdek faggatózni, hogy Dánielisz Endrének, aki tíz évig vezette az Arany János Emlékmúzeumot, mennyire sikerült gyarapítania a gyűjteményt? „Nem, nem ott kezdem, előbb tovább idézem az Arany János irodalmi kör történetét. Gyanútlanul, kíváncsiságból beültem az első őszi ülésükre, ahol az elnöklő Bonczos István – az *Utunktól* való kirúgása után is elvhű kommunista munkásíró – rám bökött, hogy Dánielisz tanár elvtársat javasolja az irodalmi kör titkárának. Mire én hazaérkeztem Aradról, már be voltak töltve a tanári állások, és a Pionírházba kerültem, ahol a könyvtárat és a bábszínházat bízták rám, végül az irodalmi kört is. Cseke Ferenc múzeumőr, aki nem volt Arany-kutató, kapott a Magyar Tudományos Akadémiától egy levelet, miszerint már szerkesztik az Arany életmű kritikai kiadását, tudják, hogy a *Murány ostroma* című költemény eredeti kézírata itt van, azt ők le kell fényképezzék, mert a kritikai kiadásba minden, a költő által végzett kihúzást, általa bejegyzett javítást fel kell tüntetniük stb. stb. Cseke rohant hozzám a Pionírházba: »Tanár elvtárs, Budapestről kaptam ezt a levelet, erre én nem tudok, mit válaszolni...« Így szoktatott hozzá, hogy bejárjak a Csonkatoronyba, és a múzeum dolgaival is foglalkozzam. Még a Pionírház alkalmazottjaként elkészítettem egy vázlatot arról, miként kellene átrendezni, rendszerezni a múzeumot. Hiszen abban az időben, ha beállított valaki azzal, hogy hozott valamit, elújságolta, hogy megtalálta Arany Jánosnak valamelyik harmadrendű tárgyát, vagy bármit, amihez akár egy ujjával is

hozzáért – ahogy beérkezett, egymás mellé rakták, találomra, mindenféle rendszerezés nélkül. Mire kineveztek a múzeum élére, már kidolgoztam: a Csonkatorony négy szintjén, emeletről emeletre, melyik helyre, mi kerüljön. Elképzeléseimet megosztottam Antal Árpád barátommal – Arany és Petőfi levelezésének későbbi közreadójával –, aki hasznos észrevételekkel segítette a munkámat. Az első dolgom az volt, hogy a múzeum kifosztásakor felborogatott, széthajigált, megcsonkult szobrokat restauráltassam. Köztük a költő Izsó Miklós faragta mellszobrát, amelyen Arany János letört bajszát kellett kipótolni...”

A Csonkatorony emeletei, s az irodalomérzékeny szekusok

1965. december 27-én közzéték anagyvárad Szekuritátéra elhurcolt Dánielisz Endrével, hogy eltávolítják az Arany Emlékmúzeumból. A fél évszázados epizód felidézése előtt virtuális sétára hívjuk az olvasót a Csonkatoronyba...

Élek a gyanúperrel: Endre bátyánk – amikor nekitüzesedve elkezd magyarázni, hogy az 1956-ban átvett Arany János Emlékmúzeumot egy évtizeden keresztül hogyan rendezte át, miként korszerűsítette, bővítette – a maga 92 esztendejét, combnyaktörését feledve, a legszívesebben azt tenné, amire riporterségem húsz évvel fiatalabban bizony, nem örömet vállalkoznék: a Csonkatoronynak mind a négy emeletén felkapaszkodva magyarázná, mutogatná, mi, hová került, melyik relikviának, mi a története. Szerencsénkre, ahogy mesélni kezd, rögtön kiderül: nincs szükség lépcsőmászásra! Dánielisz tanár úr – bár már több mint ötven esztendeje, 1965-ben távozott a múzeum éléről – a mai napig mindenre és mindenkire emlékszik. (Akár „megünnepeletné” ezt a félévszázados évfordulót, ha volna mit „ünnepelnie”. De már beszélgetésünk elején sejthető: számára a Csonkatorony elhagyása nem volt

diadalmenet, nem volt elismerések koszorúzta távozás.) Lába-inkat kímélő virtuális múzeumlátogatásunk felér egy igazi-
val. Javasolom, tartsuk tiszteletben a kronológiát, és Dánielisz
Endre kirúgásának – nem kiugrásának – történetét tartogas-
suk riportzáró poénnak...

A tizedik ivadék

„Miután meggyőződtem arról, hogy mennyire szakszerűtlen,
rendszeretlen és áttekinthetetlen a gyűjteményben találomra
felhalmozott Arany-ereklyék, kéziratok, könyvek, egyebek el-
helyezése, elhatároztam, hogy teszek ellene valamit. A fejemre
ütöttem... Földszint: itt kezdődjek magának a szülőhelynek a
bemutatása. Tehát kerüljön ide Nagyszalonta rövid históriája,
a Csonkatoronyra vonatkozó tudnivalókkal egyetemben. És
Arany János megjelenésének története ebben az élettérben,
hogy milyen hajdúközösségbe csöppent 1817. március máso-
dikán ez a kis tizedik Arany-ivadék. Tudjuk, Arany György és
Megyeri Sára frigyéből tíz hajtás fakadt, de csak a legidősebb
nővér, Sára és a tizedik gyermek, a késői, az egyetlen fiúvaka-
rék, János maradt életben. Amikor odakerültem, már azzal a
javaslattal érkeztem, hogy kezdjük Nagyszalonta bemutatásá-
val. Tessék megnézni, ma is úgy van. Kapaszkodjunk fel az első
emeletre: itt kezdjük azzal, hogy megszületik Arany János...
Milyen volt a szülői ház? Tessék megtekinteni, egy makettet
tetszik látni, egy nagyváradi művész készítette, jó pénzért. A
makett melletti vitrinben olvasható a költő első gyerekkori
verse: »Ha akarod tudni, / E könyv kié légyen, / Az Arany Jáno-

sé, / Ki sokáig éljen.» Ez maradt meg tőle, ma már ez is benne van a kritikai kiadásban... Ezen a szinten követhetjük nyomon a költő tanulóéveit. Mire hatévesen iskolába került, tökéletesen olvasott. Otthoni tanulmányainak utolsó éveiben, hogy szülei anyagi helyzetén könnyítsen, már 14 évesen a tanulás mellett tanított is. 1833 novemberétől a Debreceni Református Kollégiumba került, de a pénze hamar elfogyott. 1834 tavaszán Kisújszállásra szegődött egy évig segédtanítónak, erről az időszakról nincsenek dokumentumaink. Ugyan visszatért Debrecenbe, de megunta a kollégiumot, festő vagy szobrász szeretett volna lenni, és 1836-ban, 19 esztendősen – anélkül, hogy leérettségizett volna – önként távozott. Pár hónapos vándorszínészi kalandozás után hazatér, ahol édesapja megvakulása, majd édesanyja rövidesen bekövetkezett elhunytá után megkomolyodva, előbb segédtanítói, majd írnoki, végül aljegyzői állást vállal. – És így jutunk el első írásaiig, az 1845-ben pályadíjat nyert *Elveszett alkotmányig*, majd a *Kisfaludi Társaság* 1846-os pályázatán egyöntetű győzelmet arató *Toldi*-ig. Rájöttem, minden teremben el kell helyeznünk egy emblemátikus, domináló tárgyat, mely már a látogató belépésekor magára vonzza a tekintetet. Arra gondoltam, hogy egy, az őt ünnepeelt költővé emelő művével, a Toldival kapcsolatos műalkotást kell a terem közepére kiállítanunk. Elmentem Szervátiusz Jenő bátyámhoz, megkérdeztem: mennyiért készítené egy – a témához kötődő – szobrot égetett agyagból? Tessék csak megnézni: ott áll a mintegy másfél méter magas gipszkompozíció az első emelet díszhelyén. Ez a szobor úgy készült, hogy Antal Árpád barátommal felkerestük Szervátiusz mestert a műtermében, és súgtunk neki, hogy Toldi Miklós és a farkas viadalát örökítse.

Csonkult kávéfőző, díszes kapcsos könyv

„Köztudott, hogy Arany számára a Toldi sikere nem csupán a húsz aranyra emelt pályadíjat, hanem ami még fontosabb lett neki: a Petőfi Sándorral való barátságát is eredményezte. A Petőfi-téma már nem fért el az első emeleten, ezért a másodikra helyeztük. Ahogy a látogató belép a terembe, bal oldalt – balra indítunk a múzeumi sétáknál – bemutatjuk Petőfi Sándor baráti adományát – az ajándékozás ősmagyar szokás –, egy kávéfőző masinát. Most megint mondok egy szomorúságot: annak idején az egész kávéfőzőt elhajították, s a masinéria középső alkatrésze, amelyben a vizet forralták, szórén-szálán eltűnt. Nagytakarítás-kor bizony, előfordult, hogy ezt vittek el, azt vittek el, tessék oda-pillantani, meg tetszik látni, hogy valóban megvan Petőfi ajándéka, de a középső része hiányzik. Amikor Petőfi meglátogatta, lerajzolta a Csonkatornyot, meg a barátját is. Arany egy verset írt hozzá, karakteres betűit a rajzlap aljára róttá: „Arczom vonásit ez ábrázolatban / Szemed hiszem, hogy híven fölleli, / De úgy, ha amit a festő hibázott, / A költő azt utána képzei.” Itt megint egy gondolatom támadt: ennek a teremnek is legyen egy uralkodó tárgya, amire fölnezzünk. A homlokomra csaptam és azt mondtam: olyan szobrot én még nem láttam, amelyik Petőfit és Aranyt együtt ábrázolná, amelyik a két költő barátságát megörökítené. Megkerestem Puskás Sándor ifjú kolozsvári szobrászművészt, neki magyaráztam el – megint csak Antal Árpád barátom közreműködésével –, hogy egy ilyen flegmatikus-melankolikus Aranyt ábrázoljon és egy kolerikus Petőfit. Puskásnak sikerült ráéreznie, a két költő jellemét, habitusát megragadnia. A *Petőfi és Arany találkozása* címet viselő kétalakos, másfél méter magas márványkompozíció ott áll a másik emelet gyűpontiájában.

Ezután következik a »miért hagyta el Szalontát?« téma. Tudjuk, hogy az 1848-49-es szabadságharcban való részvétele miatt, meddig, hol bujkált. Csak akkor rendeződött az élete, amikor végül 1851 végén megválasztották a nagykőrösi református gimnázium magyar és latin nyelv-, és irodalom tanárának. Azelőtt, kivéve azt a rövid periódust, amikor Tisza Lajos meghívta Gesztre, hogy a fiát, Domokost költészetre oktassa, családjával együtt valósággal éhezett. Tehát elkészült a két költő barátságát megörökítő szobor. A kiállítás kronológiája szerint a nagykőrösi évek következnek, majd Arany akadémiai éve, és így haladunk tovább, egészen a költő haláláig. A Kerepesi úti temetőben emelt síremlékének a fotográfiája is fölkerült a terem falára. Az *Őszi-kék* versciklusa az úgynevezett Kapcsos könyvbe íródott. Felkéresemre, a 60-as évek elején, egy magyarországi nyomdászokat képző iskolában a tanulók, a tanárok segédletével, elkészítették a relikvia könyvecske tökéletes mását, s az most a Csonkatorony ékességeit gyarapítja.”

Egy gyűjtemény utóélete

Kezdetől fogva motoszkál bennem a kérdés, ezért partneremet félbeszakítva fel is teszem: „Dánielisz Endre tízéves csonkatoronybeli fungálása idején a magyarországi társintézményektől kapott-e újabb, eredeti Arany-kéziratokat, dokumentumokat?” „Inkább másolatokat, de azt igen sokat. Ajjajaj! Több mint egy hónapot töltöttem Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. És gyakran találkoztam olyan kollégákkal, Arany kutatókkal, szerkesztőkkel, akiknek a neve – az enyémmel együtt – benne van az Arany életműsorozat kritikai

kiadásának impresszumában. Olyanok, mint a kolozsvári gyökerű Gergely Pál, a MTA levéltárosa, Sáfrán Györgyi, aki kétszer is forgolódott Szalontán. Az első magyar turistacsoportok 1955-től kezdték látogatni a Csonkatornyot, s a kutatók egymásnak adták a kilincset. A múzeum dokumentációs anyagában található körülbelül 660 eredeti Arany-kézirat, 133, a költőhöz írott levél, az Arany-család levelezésének több mint száz darabja, 45 fénykép Aranyról, családtagjairól, barátairól. Közel hatszáz Magyarországról érkezett kéziratmásolat (fotókópia, mikrofilm) gyarapította a gyűjteményt. Sáfrán Györgyi egyebek mellett nálunk talált rá vagy 130 olyan eredeti Arany kézíratra, illetve levélre, amit a költő sógorának, Ercsey Sándor ügyvédnek küldött. Ezeket a már említett lelkész, Debreczeni Pista bácsi – nekünk rokonunk – mentette meg Dél-Erdélyben valahol. Amikor megtudta, hogy a múzeumhoz kerültem, az egész anyagot a rendelkezésemre bocsátotta. Györgyiék lefotózták, és átvitték Magyarországra.”

„Ez alatt a tíz év alatt kerültek-e még elő addig ismeretlen Arany-relikviák, dokumentumok, amik itt, Szalontán rejtőztek?” – faggatózom. „Csak néhány darabról beszélhetünk, de nem tárgyak, inkább különféle iratok, például néhány marhapasszus, hiszen Arany János másodjegyzőként kilenc esztendőn át töltötte ki az efféle passzusokat is, marhák, disznók adásvételi szerződéseit. Erdélyből, Erzsébetvárosból jelentkezett egy család, hogy nekik van egy eredeti Arany-levelük, pénzért eladják. Hát megvettem a levelet. Bár a városi néptanács könyvelőségének román vezetője volt, de nagyon jól megértettük egymást, és ő biztosított pénzt ahhoz, hogy ezt az értékes dokumentumot – Arany János utolsó leveleinek egyikét – megkaparintthassam a gyűjtemény számára. Egyebek mellett ez is bekerült az életműkritikai kiadásába.”

Hogy ne mozgolódjanak ezek a magyarok

„Általában, az állam, mint olyan, ilyen költségekre és a múzeum egyéb kiadásaira, adogatott pénzt akkoriban?” – kérdezem. „Ohó, hadd mondjak egy jó hírt: körülbelül öt-hat háznak az árát költ-hettem ez idő alatt a múzeumra! Nem csak az átrendezésre futotta, hanem a Csonkatorony belső tereit ékesítő, általunk megrendelt szobrok alkotóit is meg kellett fizetnünk. Ami a múzeum berendezését, otthonossá tételét illeti: 99 lépcsőfok visz fel a torony negyedik emeletéig, annak teljes hosszára szereztünk szőnyeget. S itt következik a történelem fintora: ezt a nem remélt bőkezűséget a román kommunista állam részéről jobbára az 56-os magyar forradalomnak köszönhattük! Odakerülésemet követően találtam egy jó hivatkozási alapot: 1957. március másodikára készültünk, a költő születésének 140. évfordulóját megünnepeleendő. Nem volt éppenséggel kerek évforduló, de kiszimatoltam, hogy a hazai, a romániai kommunisták hogyan fognak viszonyulni a kérdéshez. Úgy valahogy gondolkodtak: »Itt, a szomszédban, Magyarországon, volt egy ellenforradalom, leverték, a vezéreiket, élen Nagy Imrével, a mi őrizetünkre bízta, nekünk is kell tennünk avégett valamit, hogy se odaát, se idehaz a, Romániában ne mozgolódjanak ezek a magyarok. Mi is egyre-másra letartóztatjuk a felforgató, a szocialista rendre veszélyes elemeket, de valamiképpen le is kellene csendesíteni a magyarokat.« – És ez a meggondolás is befolyásolhatta a szalontai Csonkatorony rendbetételét...

Amikor odatettek a múzeumhoz, annyit »felfogtam«, hogy kommunizmus van, román uralom van, megvakartam a fejem, és kezdtem kialakítani a védelmet. Első óvintézkedésként kiötlöttem, hogy – ha voltak olyanok – a költő román kapcsolataival kell kezdeni valamit. Köztudott, hogy Arany hét nyelven beszélt, de a

román nyelvet senki sem említette a fölsorolásban. Hopp-hopp! Megint a fejemre ütöttem: nézzük csak meg, keressünk valami kézzelfoghatót. Mit tetszik gondolni, valóban voltak román kapcsolatai? 1861-ben, megalakult az ASTRA – a Román Irodalom és a Román Nép Kultúrájának Erdélyi Egyesülete. Zengő román nyelven küldték el a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy vegyék tudomásul: Nagyszeben városában, a korabeli akadémiai egyesületek mintjára megalakult az ASTRA, mely az erdélyi román kultúrát és tudományosságot hivatott szolgálni. Arany János, az MTA akkori főtitkára elolvasta, összehajtotta, s a levél külsejére saját kezűleg rótt fel a szöveg lényegének magyar nyelvű kivonatát. Más: Alexandru Odobescu, a jeles román régész és irodalmár, miniszteri minőségében – a párizsi világkiállításra készülve – restauráltatta Románia legértékesebb műkincsét, az úgynevezett *Cloșca cu puii* (Kotló a csibékkel) leletegyüttest, annak darabjait lefényképeztette, és számos tudományos akadémia számára elküldte a felvételek másolatait egy levél kíséretében. Arany megkapta a küldeményt, és válaszolt is Bukarestbe. Utódaim feladata lesz, hogy nézzenek utána, kutassák át az Odobescu hagyatékot, vagy a kulturális minisztérium levéltárát, és keressék meg, valahol ott kell lennie a Magyar Tudományos Akadémia válaszának, Arany János akadémiai titkár köszönő soraival. Más: 1863-ban alapítják meg Naszód városában a román gimnáziumot. A tanintézmény igazgatója, Grigore Moisil vikárius ékes román nyelven küldött levelet a Magyar Tudományos Akadémiának, melyben közölte a gimnázium létrejöttének hírét, és kérte, támogassák őket az iskolai könyvtár megalapozásában. Arany gyorsan reagált a levélre, összeszedett egy csomó könyvet, folyóiratot – igaz, nem román nyelvűeket –, és elküldte Naszódra. Ez a levelezés is megemlíttetik a könyvemben.”

Ebben a fotelben halt meg Arany János

„Még mielőtt befejeznők a mai beszélgetésünket, volna egy kérdésem” – mondom sürgetőleg. „Jaaaj... hát még nem jártunk a harmadik, meg a negyedik emeleten!” – riadozik Dánielisz tanár úr. „Akkor menjünk a harmadik emeletre” – engedek. „Diákkoromban a harmadik szinten mindenféle Arannyal kapcsolatos tárgy volt fölhalmozva, de semmiféle rendszer, összekapcsolás nélkül. Mire én odakerültem, Mikóék fölvitték a harmadik emeletre Arany szobáját. Odakerült a költő íróasztala is, rajta a menyétől adományozott, díszes, lapokból álló irattartó mappa. Ha fel tetszenek ütni, a tizedik oldalán megmaradtak Arany tollvonásai, pontosabban: tollpróbái, ahogy egy-egy újabb írószerszámot, tintát kipróbált. Az íróasztal előtt egy apró díszasztalka, egy idős pesti hölgy ajándéka, mellette két fotel. Rámutatunk a baloldalira: íme, ebben a fotelben halt meg 1882. október 22-én, déli 12 előtt öt perccel Arany János. Teljesen fel volt öltözve, a fia is ugyancsak ott lakott az Akadémia által biztosított lakrészben. Ezzel a gesztussal zártuk a látogatást, hogy íme, itt halt meg Arany János, de Arany János nem halt meg! Arany János tovább élt, ma is él! Hogyan? Tovább kell lépnünk, kérem szépen, be kell mutatnunk a költő utóéletét. Innen, a harmadik emeletről egy vasajtó szolgált a Csonkatorony padlásterébe. Az itt kialakított spáciumba kellett helyeznünk mindazt, ami az örök életű Arany Jánosra emlékeztet. A könyveit, a fia, Arany László által kiadott, négy gyönyörű kötetet, és a világ számos nyelvére, franciára, oroszra, japánra, németre stb. lefordított versei. Külön részben, hogy Romániában milyen román és magyar nyelvű kötetei jelentek meg. Egy vitrin, tele különböző művészek által készített Arany-plakettekkel, egy

másik tárlóban az Arany-ünnepségeknek a fotói. Hadd említsek egy, az Arany kultusszal kapcsolatos meghökkentő dolgot. A múzeum ékessége volt az a három ezüst koszorú, amit kulturális egyesületektől, nőegyletektől kapott. Mikó Pál, mielőtt elmenekült volna Pestre, betette a koszorúkat a helyi bank széfjébe, abban a hitben, hogy ott biztonságban vannak. Az oroszok feltörték a páncélszekrényt, s a három Arany-koszorú, a banki letétbe helyezett pénzzel együtt eltűnt.”

Nehogy megpróbáljon elszökni!

Amikor az iránt faggatózom, hogy a kommunisták beleszóltak-e valamilyen módon a múzeum életébe, Dánielisz Endre határozott nemmel válaszol. „A szekuritáté viszont igen. Nem is a múzeum dolgaival, inkább velem, személyesen gyűlt meg a bajuk – mondja nekividult múltidéző heherészés közben –. Hogy, hogy nem, felfigyeltek arra, hogy »ez a piszok ember a kommunista ideológiától idegen eszméket hangoztat a múzeumban«, azt is észrevették, hogy az irodalmi körben túl sokat foglalkozunk Szalonta múltjával, jeles szülötteivel. Nem elégszünk meg a kör névadójának, Arany Jánosnak a költészetével, hanem olyan »tisztázatlan« alakokat is idézünk, mint Földi János, az orvos-költő, avagy Lovassy László, a reformkori magyar ifjúság vezéralakja, és így tovább. Ne feledjük: abban az időben csupán a színház meg az irodalmi körök voltak azok a közösségi helyek, ahol csak magyarul zajlott a kulturális élet. Mi is markánsan jelen voltunk, mint magyar intézmény. Ami ennél nagyobb bűnöm volt: több magyarországi íróval, irodalmárral leveleztem, s ha átengedtek a határon, lehetőleg személyesen is felkerestem

őket. 1965 decemberében, pont karácsonykor hívtak meg Bukarestbe, az Írószövetség által rendezett konferenciára. Felkért előadóként azt a dolgozatomat olvastam fel, amelyben bizonyítom, hogy Arany János igenis, tudott románul, és voltak román kapcsolatai. A már eddig említett román vonatkozások mellett azt is elmondtam, hogy Iosif Vulcan, a *Familia* főszerkesztője – akár Arany János – a *Kisfaludy Társaságnak* is a tagja volt, tehát ismerték egymást. Ovid Crohmălniceanu elvtárs, a román irodalmi élet akkori vezére, onnan, az elnöki nagyszékből derekasán megdicsért.

Este hazaindultam, felültem a vonatra, és amikor Váradra megérkeztem, volt még egy óráam a szalontai személyvonat indulásáig. Gondoltam, beszaladok a tartományi múzeum igazgatójához, és beszámolok a főnökömnek a bukaresti szereplésemről. Alighogy leszálltam a vonatról, mellettem termett két behemót alak, igazoltattak, majd felszólítottak, tartsak velük. Az egyik még rám is mordult: »nehogy megpróbáljon elszökni, úgyis elkapjuk!« Na, gondoltam magamban, mit is kezdhetnék én ezekkel a kurta lábaimmal két ilyen hórihorgas alak ellenében? Közrefogtak, elkísértek egy, az állomás előtti téren várakozó fekete autóig, és elvittek egy nagy, emeletes házba. Én nem tudtam, hogy ez a szekuritáténak a székhelye. Ott leültettek egy székre, a sarokba. Kiderült, hogy amíg én odavoltam Bukarestben, ők – a feleségem nagy rémületére – házkutatást tartottak nálam. Könnyű dolga volt a szekusoknak, hiszen megtalálták a naplóm, arról nem is szólva, hogy minden irodalmi tanulmányomnak, cikkemnek és a levelezésemnek a másodpéldányát megőriztem. Ma is így teszek.”

Endre bátyánk irigylésre méltó pedantériájának illusztrálása végett, hirtelen mozdulattal kihúzza az íróasztala fiókját, és

néhány keményfedelű iratgyűjtő mappát rak elibénk. „Amikor az elkobzott paksamétát elem rakták, megpillattam a fedelükön az én Katókám keze írását. Szegény páromnak tanúsítania kellett, hogy »ezek a levelek egytől egyik a férjem, Dánielisz Endre levelei«. Ez volt a szekusok pszichológiai sokkmódszere: a bakákkal behordatták az összes leveletem – tizenvalahány év levelezését –, és elem terítették az asztalra, annak a jelöl, hogy... én le vagyok leplezve! Hosszas várakozás után megjelent egy Munteanu nevű tisz, románul faggatott, néha magyarra váltva, majd átadott egy Búzás Imre nevű hadnagynak, öelvtársága viszont csak zengő román nyelven volt hajlandó velem kommunikálni. Egy héten át minden áldott nap be kellett járnom Váradra.”

Kíváncsiságom fokozódásával, fogyatkozó türelemmel rákérdezek: „De hát volt-e a vizsgálatnak konkrét tárgya, mi volt a vád Dánielisz Endre tanár ellen?” „Ohó..., elsősorban az érdekelte őket, hogy mikor, hol, kifélékkel, milyen szándékkal építettem ki kapcsolatot magyarországi értelmiségi körökben. Miről beszélgettem velük, miket vittem nekik, miket hoztam tőlük. Nem titkoltam, a naplómban is megírtam például, hogy Sinka Istvánt fölkerestem a lakásán, Illyés Gyulát is meglátogattam, nemcsak leveleztem velük. Az az áprilisi kihallgatás már nem az Arany múzeumról, nem az irodalmi körről szólt, hanem arról, hogy kivel barátkoztam, ki, mit mondott nekem, én mit mondtam nekik. Még az is érdekelte őket, hogy »mi a véleményem« Illyés Gyuláról, aki akkor már nagyon a begyében lehetett az éber román elvtársaknak. Július 25-ig tartott. Akkor behívtak a szalontai Securitatera, ahol a »mentorom«, Búzás hadnagy várt rám. Lágyabb húrokat kezdett pengetni: „Rendbe tette az Arany János múzeumot, ez a javára szól. Látjuk, hogy maga fog-

lalkozott a szocialista irodalommal is – hárfázta –, rendszeresen írt a lapokba könyvismertetőket. Ez is a javára szól. De mind-
emellett olyan megengedhetetlen bűnöket követett el, hogy itt
tovább magát nem tarthatjuk. Akkor rúgtak ki a múzeumból,
vették ki az irodalmi kört az irányításom alól, és oda kerültem
vissza, ahol fényes nagyszalontai karrieremet elkezdtem: a Pio-
nínházba...”

Azt mondtam a szekusoknak: „Gátá!”

Hogy a Szekuritátét „érdekelték” Dánielisz Endre múzeumigazgató, tanár, közíró viselt dolgai, arról ő maga tájékoztatott bennünket, azt viszont, hogy a magyar belügy is számon tartotta, mi árultuk el neki.

Nem állítunk be negyedik vizitünk alkalmával üres kézzel a Kálvin János utca 2. szám alatti portára: visszük a *Várad* legfrissebb számát, Dánielisz Endre *Közkinccsé lett a teljes Arany-életmű* című tanulmány sorozata hatodik, befejező részével, visszük a *Biharország* szeptemberi számát, amelyben a Tanár úr *Nyelvőrségen* című állandó rovatában a szóláshasonlatokkal, a szólásmóddal, a közmondásokkal kapcsolatos tudnivalókat népszerűsíti. „Húhúhú-hahaha, nagyon szépen köszönöm! – hálálkodik házigazdánk –. Büszke vagyok arra, hogy szerepelek a *Biharországban* is, nem kérek a cikkekért egy lejt se, a magyar nyelv tisztasága érdekében teszem.”

Már betoppánásunk pillanatban kitetszik: Endre bátyánkat ismét „nem-leülős” napján látogatjuk meg. Hiába instálom, nem hajlandó helyet foglalni velem szemben. Még jó, hogy a hangrögzítő ketyerénknek tágas a hatósugara, mert 93-dik életévébe lépett, minapi combnyaktörés-múlttal dicsekvő riportalanyunk, ahelyett, hogy letelepedne, élénk gesztusokkal táncol jobbra-

balra, s amikor eszébe veszi, hogy a mondandóját illusztrálni vagy bizonyítani kellene valamivel, pillanatok alatt a dolgozószobájában terem, térül-fordul egy-egy könyvvvel, kiadvánnyal, dokumentummal a kezében, felüti, teregeti lelkesen.

Csokitortával próbálták „lekenyerezni”

„Utoljára ott hagytuk abba a beszélgetésünket – mondom –, hogy a Securitate hathatós támogatásával és asszisztenciájával kirúgták az *Arany János Emlékmúzeum* éléről. Viszont a szeku utána is létezett, és nem lanyhult az érdeklődése Dánielisz Endre viselt dolgai iránt. Bár a példaeset – amit fel szeretnék idézni – Gáll Ernő filozófus, a *Korunk* hajdani főszerkesztőjének a megfigyelési dossziéjából származik, a hőse még is Tanár úr, az ügynöki jelentés tárgya pedig a nagyváradi *Fáklya* helységnevéhasználatának a bírálata. Emlékszik az esetre, Endre bátyám?”

Némi habozás után kijelenti: „Nem, nem is tudtam erről, magára a Fáklya-esetre emlékszem, hiszen elsőként ők írták le – például – Nagyvárad helyett, hogy Oradea, Hegyközkovácsi helyett, hogy Cauaceu, amikor még nem is volt kötelező. Valóban, már akkor elkezdtek fenenagy buzgóságukban minden magyar helységnevet az állam nyelvén írni. A Gáll Ernőnek címzett levélemre viszont nem emlékszem, annyi mindenkivel leveleztem akkoriban, annyi mindent írtam le, biztosan sok munkát adhatam annak a két tisztnek, akire bíztak. De érdekelnének a történet fordulatai...”

„Engedelmevel, hadd idézzek hosszabban Tibori Szabó Zoltánnak a *Látó folyóirat* 2015. januári számában közölt, *Gáll Ernő az irredenta* című tanulmányából: »Az első olyan ügynöki jelentés,

amelyet a *Korunk* szerkesztőségében dolgozó személy írt, nem Gáll Ernőt vette célba, hanem a nagyszalontai Dánielisz Endrét, aki a *Korunk* szerkesztőségének írt levelében a nagyváradi *Fáklya* napilap helységnev-használatát bírálja. Az *Aczél* fedőnevű ügynök mellékelte jelentéséhez Dánielisz levelének eredetijét és a *Fáklya* kifogásolt írásának újságkivágását, s arról informálta tartótisztjét – a kolozsvári magyar humánértelmiségi körök életét a későbbiekben is sokat keserítő Oprea Florian főhadnagyot –, hogy Gáll Ernő elutasította a nagyváradi szerkesztők eljárását, akik az írásban a román helységneveket használták, miközben ilyesmire nem volt felső utasítás. Az informátor azt is megemlítette, hogy a Dánielisz-leveléhez mellékelte újságcikk elolvasását követően Balogh Edgár, a *Korunk* felelős szerkesztője kijelentette: férfias szavakat fog írni a *Fáklya* főszerkesztőjének. *Aczél* közölte ugyanakkor, hogy szeptember 9-én, a kolozsvári Sirály (Pescăruș) cukrászdában Salamon László elmesélte neki, hogy Nagyváradon, Horváth Imrével, Simon Magdával és Robotos Imrével az ügyről beszélgetve megkérdezte Robotost: miért a *Fáklya* az ország egyedüli újságja, amely a földrajzi elnevezéseket románul használja? Robotos erre ironikusan azt válaszolta, ne törődjön vele, majd elvégzik a szükséges szintre hozást, és akkor semmilyen panasz nem lesz.«”

„Igen, most már eszembe jutott: konkrétan azt kifogásoltam többek között, hogy miért románul írják ki, hogy Diosig, és miért nem magyarul, hogy Diószeg? Múltkori beszélgetésünk alkalmával elfelejtettem felidézni azt a ma már mulatságos epizódot, hogy kirúgásom után igen »magas« pozícióba kerültem: ismét a nagyszalontai *Pionírház* instruktora, kulturális mindenese lettem. Mivel városunkban kevés volt a diplomás pedagógus, ez a kegyvesztettség, ez a jegelt állapot hamar vé-

get ért, hívtak tanítani a líceumba. Éber »barátaim« nyomban rám csaptak, arra gondolva, hogy ott, az iskolai közegben a tanárok, a diákok és a szülők körében sok olyan dolgot láthatok, hallhatok, tapasztalhatok, ami esetleg őket is érdekelné. Tudván tudták, hogy... édesszájú vagyok, és nem tudok ellenállni a csokis tortának, ezért egy cukrászdába adtak randevút, s mintegy értésemre adták: ha hajlandó volnék tájékoztatni őket arról, mi minden történik az intézményben, ki, mit mond, mit ír, ki, mit tanít, ki, kikkel tart kapcsolatot, stb., bőven lehetne efféle nyalánkságokban részem... Ezt halkan mondom: akivel egyszer a Szekuritáténak dolga támadt, azt igyekeztek bedolgozni, beszervezni. Nem, engem nem sikerült megkaparintaniuk, határozottan visszautasítottam az együttműködést. Azt mondtam a szekusoknak: „Gátá!” És tovább foglalkoztam a gyermekekkel a Pionírház bábszínkörében.

A Pionírház, mint büntetőtábor

Hogy mégis bejutottam a tanügy bevehetetlennek tűnő várának falai közé, az első rendűen annak volt köszönhető, hogy Szalontán akkoriban jószerével senki nem tudott oroszul, én viszont jó oroszos voltam az egyetemen. Az orosz nyelvet meg kellett tanítani az iskolában a negyedik osztálytól az érettségig – így megnyitottak egy kiskaput a nem igazán megbízható Dánielisz Endre előtt, besurrantam rajta, s amikor az egy szem latinos is távozott, mivel a bécsi döntés következtében én magyarul fejeztem be a középiskolai tanulmányaimat, ahol a tanárom nagyon belém verte a latint, a teológiai elhajlásom idején is volt szerencsém a klasszika filológiával bőven foglalkozhatni, és

a latin nyelvet is kellett tanítani az iskolában, teljes vértetben foglalhattam el egy nyelvkatedrát.

És akkor tette tiszteletét nálam egy nagyváradi szekus főhadnagy, a nevére most is emlékszem. Búzás Imrének hívták, azóta eltemettük, nyugodjék békével, és ő ismét kezdte pedzegetni: de jó lenne, ha tájékoztatnám őket arról, mi minden történik az iskolában, kik azok, akik nagymagyarkodnak, satöbbi. Most tessék megfogózni! Közben meghalt a román tagozat latin tanára, Bogza bácsi, a híres írónak, Geo Bogzának a nagybátyja. Az igazgatónk, Tulcan Aurel vakarta a fejét, most mitévő legyen? Hát itt van a magyar tagozaton ez a Dánielisz, latint tanít a magyar osztályokban. Behívott, elvállaltam a román osztályt is. A 35 érettségiző humán tagozatos román diák közül 28-an végül a latint választották, valamennyien sikeresen vizsgáztak belőle. Verhetném a mellem, ez így ment öt-hat évig: Dánielisz Endre tanította a latin nyelvet és irodalmat a román nemzetiségű diákoknak is. Ahogy a tanári pályám egyre magasabbra hágott, a szekus szirének ismét hallatták a hangjukat, jó, jó, nagyon derék dolog, hogy a tanár elvtárs a román tanulókat is oktatja a rómaiak nyelvére, de egyet s mást igazán megoszthatna velünk is az iskolában történekekről. Én meg emlékeztettem őket arra a bizonyos cukrászdai jelenetre, amikor kikosaraztam őket, s egyértelművé tettem, hogy a hajlandóságom azóta sem változott. Erre fel – mit ad Isten (?) – máról holnapra ismét az exkluzív »büntetőtáboromban«, a Pionírházban találtam magam, meg az iskola ötödik osztályában.”

„Sommázzuk csak – javaslom – tehát hat esztendeig tetszett tanítani orosz is, latint is a középiskola mindkét tagozatán...”
„Nem, nem egészen úgy volt, mert az oroszra hamar találtak valakit, viszont helyette a franciát kezdtem tanítani, végül a ma-

gyart is. De azt már nem a középiskolásoknak, hanem ötödik osztálytól nyolcadikig. Ezt kaptam pofonként amiatt, mert nem volt meg bennem a hajlandóság a belügyiek iránt. És így mentem nyugdíjba, általános iskolai pedagógusként. Ez az iskola, a jelenlegi Arany János líceum, itt van a házamtól öt percre. Megszerveztem a magyar irodalom katedrát, megszereztem hozzá mindent, amire lehetőség volt, csak ki kellett tárnom az ablakot a templomtéri szobrok felé: látjátok, ott van Arany János szobra, beszéljünk Aranyról!

Közbiztonság az ÁVH utódjával

„Apropó, Szekuritáté. Endre bátyám, hoztam magammal még egy belügyi anyagot, méghozzá »határon túli«, ávéhás jelentést. Ez a mozzanat bizonyítja, hogy a Tanár Úr személye nem csak a román állambiztonság, hanem a magyar Államvédelmi Hatóság utódjaként működő titkosrendőrség érdeklődését is fölkelte. Egy bizonyos gyulai illetőségű, 2009-ben elhalálozott, Varga Ferenc nevű építőmérnök *Trianon* fedőnevű dossziéjában bukkanok rá arra az adatra, mely szerint Ridegvári fedőnevű ügynök jelentette: »Varga bigott vallásossága mellett igen reakciós gondolkodású, széles baráti körében terjeszti a *Malomkövek között* című, illegálisan sokszorosított szöveget. Élénk kapcsolatokat tart fent romániai magyar értelmiségiekkel, főleg Dánielisz Endre nagyszalontai tanárral.« – Ez a jelentés valamikor a 80-s évek elején íródott...” „Igen, igen jó barátom volt, gyakran találkoztunk.” „Azt tetszett tudni, hogy a magyar belügy is megfigyeli?” „Nem, de sejteni lehetett, hiszen barátom az évek során számos kulturális intézménynek a vezetője volt.”

„Mielőtt tovább lépnénk, tudna-e valamilyen »pikáns« esetet említeni közel két évtizedes tanárkodása idejéről?” – faggatózom. „Ja, ja... – kapom a töprengő választ – franciaórát tartottam egy magyar nyelvű osztályban, bejött egy olyan valaki, akiről tudtam, hogy alig konyít valamit franciául, magyarul se érthetett sokat, de az aligazgató megbízta, ő meg szorgalmasan küldte rólam tovább az »anyagot«... Hogy mit, azt elképzelni se tudom.

„Kedves bátyáknak óriási a publikációs listája, szinte kimeríthetetlen a repertórium, irodalomtörténeti, kultúrhistóriai, helytörténeti, etnográfiai, nyelvészeti közleményeinek se szeri, se száma. Mindez beszédes bizonyítéka annak, hogy se egyetemistaként, se múzeumigazgatóként, se tanárként, nyugdíjas-ként meg végképp nem nyugodott, a mai napig, 92 esztendő óta dolgozik.”

„Sejtettem, hogy erről is faggatni fog. Íme, megtaláltam és elővettem egy 2012-vel záródó összegzésem, mely szerint 1951 óta megírtam és publikáltam 33 önálló művet, szerkesztettem 14 kötetet, megírtam és publikáltam 2150 tanulmányt és cikket, évente átlag 10-10 előadást tartottam hazai és külföldi egyesületekben, 1958 és 2003 között több mint száz jeles hazai és külföldi személyiséget hívtam meg városunkba, tíz szám erejéig a *Szalontai Lapok* szerkesztését is elvállaltam. Szerettem volna egy átfogó családi krónikát írni, de nem volt rá érkezésem. Nagy volt a család, nagyanyám tizenegy gyereket szült, három fiút, nyolc leányt. Végül megjelentettem a *Bizakodva, egy életen át* című visszatekintő önéletrajzi kötetemet, amelyben leírtam több olyan érdekes esetet, ami velem történt meg az életem során. Például azt, amikor – tejfelesszájú ifjoncként – a nyilasok be akartak szervezni, megírtam, hogyan szabadultam meg tőlük, kétszer is megszöktem, hogyan indultam haza gyalogszerrel.

Három napig tartott az út Budapesttől Ceglédig, ott találkoztunk az első olyan szerelvénnel, amelyik tankokat szállított Budapestre, s onnan indult visszafelé üresen, vagy fordítva? Na, mindegy... Tény, hogy télvíz idején, mínusz húsz fokban kapaszkodtam föl az üres vagon lapos fenekére. Aztán megírtam azt is, hogyan találkoztam Illyés Gyulával, Sinka Istvánnal, avagy Bihari (Baumann) Klára, József Attila-díjas íróval. Ő is szalontai születésű volt, legalább 25 kötetet elkövetett.”

„Nem tetszik tudni kölcsönadni a Bizakodvát?” – teszem fel a meggondolatlan kérdést. „Jaj-jaj-jaj! Ilyet ne kérjen tőlem, Aladár. Ezzel úgy vagyok, hogy nem szoktam könyvet kölcsönözni. Most is vakarom a fejem, mert elfelejtettem fölírni: vajon kinek adhattam belőle Váradon egy példányt?”

Aranyok Szalontán – háromszáz éve

Beszélgetés-sorozatunk záró részében a Tanár úr egyebek közt a kötetünk első felében ismertetett Arany kritikai kiadásról beszél, továbbá egy faskamrából előkerült értékes dokumentum történetéről, s arról, miként volt lehetséges, hogy saját nővére szoptatta a néhány hónapos Arany Jánost.

Gyanítom, ha rajta múlna, Endre bátyánk szerre-sorra előszedgetné valamennyi opusát, hadd ejtsünk szót erről is, arról is, meg amarról is. De amikor tiszteletteljes szigorral kijelentem: itt és most „én vagyok a riporter, tehát én diktálok, punktum!”, fegyelmezetten igyekszik csak a kérdéseimre válaszolni.

„A feleségem, Katika, orvosnő volt, a poliklinika főigazgatója, közösen megírtuk *Nagyszalonta egészségügyének századai* címmel a város gyógyászat és patikatörténetét, az 1720-as évektől, egészen 1990-ig. Elkészült az *Arany János a nagyszalontai iskolákban* című munkám, aztán a *Nagyszalontai iskolák története*, a *Nagyszalontai nyomdák és újságok története*, amiről már a múltkor beszélgettünk. A szarutól a fésűig: egy kisipar virágzása és elhalása, a leghíresebb szalontai kisiparosok életrajza is kész. Tehát alulírott több ilyen témát karoltam föl, várostörténeti sorozatom volt a *Nagyszalontai séták*, két kiadást ért meg a *Nagyszalonta – városismeretető*, *Nagyszalonta évszázadai: hely- és művelődéstörténeti, urba-*

nisztikai kronológia, ezekben az ifjúságnak, illetve az eljövendő turistáknak mutattam be a települést.”

„Nagyszalonta városának rengeteg jeles szülötte volt – váltok témát –, nemde Endre bátyánk szinte mindegyikkel foglalkozott?” „Hohó, bizony-bizony mindegyikkel – kapom a gyors választ – most jön a negyedik kiadása *Nagyszalonta jeles szülötteinek*.”

„Ne feledjük, amit már első alkalommal emlegettünk: Körös-tárkányban kezdődött a Tanár úr néprajzi érdeklődése...”

„Tüstént hozom is, íme, már itt is van a néprajzi könyvem, hála istennek, kiadta Tunyogi mester Váradon! Néprajzot nem csak ott gyűjtöttem, hanem amikor hazajöttem Szalontára, itthon is, később meg az Érmelléken. A nagyszalontai csúfnevekről, ragadványnevekről a legteljesebb kimutatás ebben a kötetben olvasható. Ebbe a kötetbe került bele egy csomó, általam készített fotográfia is. Nézze csak, Aladár: ő az én gyönyörűséges tárkányi szerelmem, tárkányi jányom... Ajajaj... A könyvbe befoglaltam az általam gyűjtött balladákat, népdalokat, nem csak a szövegiüket jegyeztem fel, hanem le is kottáztam őket, hiszen én hegedülni is tudok. Diószegen is hosszabban gyűjtöttem, volt egy Fábián Imre és Gheorghe Moldovan vezette lelkes csapat, annak a tagjaként. Ma már egyikük sem él, pedig sokkal fiatalabbak voltak nálam. Faragó Józseffel, a jeles néprajztudóssal is együtt dolgoztunk, nagyon jó barátok voltunk...”

Dánielisz Endre meg az Arany összes

Ugyan távoznia kellett az Arany János Emlékmúzeum éléről, de akkor már javában zajlott Arany János összes műveinek kritikai kiadása. Bár folyóiratunkban, a Váradban egyre-másra hoztuk az Arany összeset taglaló tanulmány sorozatát, olvasóink és a ma-

gunk kíváncsiságát kielégítendő rákérdezek: „Mikor tetszett ebbe a munkába becsatlakozni, és érdemben mivel járult hozzá Endre bátyánk a 19 kötet létrejöttéhez?”

„Az egész azzal kezdődött, hogy a Magyar Tudományos Akadémia részéről három személy lejött Szalontára, hogy az Aranydokumentumokat felkutassák és megmentsek a kritikai kiadás számára. Az első hat kötet, az Voinovich Géza irodalomtörténész nevéhez fűződik, akiről tudjuk, hogy a nála két évtizeddel idősebb özvegy Arany Lászlónét vette el feleségül, 23 esztendőes fiatalemberként. Az ő munkáját a kitűnő Keresztury Dezső akadémikus – nekem jóemberem –, majd Sáfrány Gyöngyi folytatta. Az Arany költészetének közlése befejeződött a már említett hat kötetrel, utána a budapesti kutatók folytatták az epikai, a prózai műveivel, a műfordításaival, a tanulmányaival, a jegyzeteivel, a széleskörű levelezésével, és így tovább. Amikor a 13. kötethez értek, megfogta a vállam Keresztury professzor, és kijelentette: márpedig ezt a kötetet, mely Arany János kilenc esztendőes nagyszalontai másodjegyzőségének irományait is tartalmazza, javarészt Dánielisz Endre tanár úrra kell bízunk! Ha már ezzel kezdek foglalkozni, vissza kellett lapoznom Arany magántanítóságára is, hiszen mindezt bele kellett foglalnom, ami vele történt 1851-ig, amikor meghívták Nagykorösi tanárnak. 23 éves korában vette el Ercsey Juliannát, két gyermekük lett, Juliska, aki szalontai papnéként halt meg nagyon fiatalon, itt van eltemetve, és László, a később irodalmárként is, édesapja irodalmi hagyatékának gondozójaként is jeleskedő fiú. Hárman dolgoztunk a tizenharmadik kötetbe, én Nagyszalontát fogtam, kilenc esztendőes nagykorösi tanárságának Törös László tanár bácsi járt utána, a Kisfaludy Társaság titkáráként folytatott munkájának dokumentumait pedig Gergely Pál dolgozta föl és publikálta.”

Háromszáz éves diárium a fáskamrában

Magam is foglalkoztam azzal – meg is írtam az *Erdélyi Riportban*, hogy Arany János segédjegyzőse idején, 1847 áprilisában hatalmas tűzvész tört ki, és elpusztult Nagyszalonta négyötöde, a városháza, az értékes irattárával együtt. Közte a híres Bocskai-féle adománylevél is megsemmisült.

„Hála istennek, annak az oklevélnek a másolatát Gyulafehérváron letették annak idején, úgyhogy abból tudjuk, milyen lehetett az eredeti – nyugtatgat házigazdánk –. De mit ad Isten? Egy fáskamrában rátaláltunk egy 1714-ben keltezett *Diarium oppidi Nagyszalontaensis* című kéziratos városnaplóra! Annak idején meghirdettem – még múzeumigazgató koromban –, hogy aki-nek van bármilyen Arany relikviája, avagy a város történetére vonatkozó régi dokumentuma, az hozza el, és mutassa meg nekem. Jelentkezett egy régi iskolatársam, és ő mondta, az apósa holmijai között talált egy régi könyvet. Húúú, szaladjunk gyorsan, és valóban ott volt, a fáskamrában, egy dobozban elrejtve! Elővesszük a dobozt, és mit látnak szemeim? A legértékesebb szalontai kézirat rejtőzik benne, ami 1847-ben nem pusztult el a tűzvész idején...”

Amikor az értékes kordokumentum további sorsa felől érdeklődöm, kiderül: annak – akár megannyi más, régi iratnak – regényes sors jutott: „Egy szép napon, szekus asszisztenciával kiszállt egy rohambrigád, a megyei levéltár igazgatója, meg vagy két-három ember, és közölték: az Arany-múzeumnak „csak az jár”, ami Arany-kapcsolat. Kijelentették: minden dokumentumot, iratot, levelet, ami nem közvetlenül a költőhöz kapcsolódik, azt beviszik Váradra. Így bizony elvittek például egy Rákóczi László által írt levelet, amit Arany egy felvidéki útja során szerzett be valakitől,

továbbá egy Kazinczy Ferenc levelet. Hogy mennyire éberek voltak: – Áhá! Ez egy Kazinczy levél, aminek nem Arany a címzettje, Tompa Mihálytól kapta ajándékba. Ennek a levélnek nincs mit keresnie a nagyszalontai múzeumban... Bár már elvitték tőlünk, de büszke vagyok arra, hogy Papp barátommal egy fáskamra sarkában megtaláltuk azt a bizonyos aktát, amelyik most már váradi levéltári anyag, de amiből kiderítettük azt a fontos adatot is, hogy az Arany név mikor bukkan fel először Szalontán.”

Mivel nem sokáig bírhatták az állami iratmalomba begyűjtött Diáriumot, affelől faggatózom, hogyan értek hozzá, miként sikerült mégis a Dánielisz Endre, és egyáltalán: a nagyszalontaiak számára oly fontos adatokat megszerezniük belőle?

„Deák Sanyi bácsinak köszönhetően – bizonygatja a Tanár úr. – Ez a Sanyi bácsi kereskedelmi beszerző volt, vagy raktáros. Jelenleg ott ül az első sorban, a templomban, mert ő presbiter. És kérem szépen, elhatározta, hogy utánajár ennek a kéziratnak. Hála Istennek, nem sajnálta a fáradságot, hetente bejárt Váradra, megjelent a várbeli levéltárban, kikérte és kimásolta ezt a kötetet. Ez az igazság: elvitték innen, megsirattuk, de már nagyon megviselt volt, az idő megette. Ott kérem szépen, viszont rendbe tették, és Deák Sanyi bácsi azt tanulmányozta végig.”

Dánielisz Endre a diárium alapján derítette ki, mikor került az Arany család a szilágysági Nagyaluból, Kraszna vármegyéből Nagyszalontára. 1717-ből találkozott először Arany nevűekkel, tehát abban az évben telepedtek le. Húsz, ragadványnévvel ellátott Arany-családot írt ki, ebből bizony az következik, hogy az Aranyok szépen szaporodtak nagyszalontai polgárként. Arról viszont nincs tudomása, hogy az Arany Jánosék szűkebb familiáját milyen ragadványnévvel illették. „Jegyzőúrék”-ként emlegették őket.

Hat akadémikus plusz Dánielisz

Bár a beszélgetésünk legvégére tartogatom, feltett szándékom volt már első vizitünk alkalmával feltenni a kérdést: 2017-ben ünnepeljük Arany János születésének 200. évfordulóját; Dánielisz Endre, a rendezvény egyik felkért előadójaként mivel fog előrukkolni az ünnepi tudományos ülésen, ahol Korompay János főszervező, Arany János összes műveinek sorozatszerkesztője öt akadémikus kollegájával tart előadást?

Késleltetett kérdésem, mint egy jól időzített bomba, alaposan földobja Dánielisz tanár urat. Kiderül, hogy házigazdánk főleg a családtörténetre, az Arany família históriájára összpontosít. Egyre-másra kerülnek elő a dokumentumok, a háttéranyagok, a régebben közölt írások. Köztük egy 1967-ben, a Román Tudományos Akadémia magyar nyelvű folyóiratában, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben* (NyIRK) megjelent tanulmány, Bordás László és Dánielisz Endre tollából, *Arany János korán elhunyt testvérei* címmel.

„Tessék csak egy kicsit belapozni, mit tetszik ott találni? Azt, hogy tíz gyermeket szült a költő édesanyja, közülük életben maradt Sára, az első, és János, az utolsó. Bordás László úgy került be a képbe, hogy abban az időben, alulírott, mint tanár, ha bejárta volna az egyházhoz, a parókiára, az megbocsáthatalan bűn lett volna. Ő viszont akkoriban az egyházközség egyik kurátora volt. Laci bácsival nagyon jóban voltam, hiszen ő is foglalkozott várostörténettel.

A családra visszatérve, nézze: van olyan gyerek, amelyik fél éves, van, amelyik hét éves korában halt meg. Ugye, Sára volt az első, őt hideglelés ölte meg 60 éves korában, György hét éves és nyolc hónapos volt, torokfájásban halt meg, Mária 4 éves volt,

Mihály egy éves és három hónapos, szárazbetegségben, Ferenc négy éves volt, János hét, másik Mihály két éves, harmadik Mihály két éves, György hat éves, végül életben maradt a legkisebb: János... Ezzel akarok én most, Arany születésének 200. évfordulója ünnepén szerepelni. Szorgalmazni fogom, hogy Arany könyvtárával is foglalkozzunk. A könyvtár egyötödét ajándékozta Arany László Szalontának, a többit megtartotta, tanulmányozta. Ott volt az »igazi« Arany-múzeum, Pesten. Amire ráesett egy szovjet bomba, és minden tönkrement, az ott tárolt drága Arany kéziratok is megsemmisültek

Persze, nagy teret szentelek a Diáriumnak is, az Arany nemzetség Szilágynagyfaluból Nagyszalontára kerülésének. Tiszta vizet öntünk végre a pohárba... De hogy mire jöttem rá! A homlokomra csaptam, s aztán kijött belőle: ugye, az apa, Arany György ott lakott az Arany portán, az eperfájának az unokája most is megvan ott. Mellette lakott a szomszédban a kis Megyeri Sára, de közöttük tíz év korkülönbség volt. Abban az időben kérem szépen, egy huszonéves legény már megházasodott. (A költő maga, 23 éves volt, a félárva Júliája 19, amikor egybekeltek.) Ott ül tehát az Arany portán György, húsz évesen, huszonnégy évesen, huszonhét évesen, közben észreveszi, hogy a szomszéd-ságban a Megyeri portán virul ám egy csöpp leányka, a Sáríka. Kinézte magának, és megvárta, amíg felcseperedett, és 18 éves lett, ő meg 28. Hogy mivel jövök elő? Bebizonyítom, hogy a költő apja és anyja között tíz év korkülönbség volt, hogyan is vette el, összeházasodtak, és majd jött Sáríka, az első gyermek.”

„Ha jól tudom, közte és a vakaréknak János fiú között, legalább húsz esztendőnyi korkülönbség volt?”

„Hohohó! Hát ő szoptatta, hiszen az anyja már képtelen volt rá, mert 45 évesen elapadt a teje. Sáríka férjhez ment egy Jámbor

nevű parasztemberhez, született egy babája. Akkoriban a Nagykőrös utcában egyre-másra jöttek a világra a gyerekek, az asszonyok nem spóroltak, mint manapság! Sorra az utcabeli asszonyok szoptatták Jánoskát, amíg Sárka meg nem szülte a maga babáját. Attól kezdve a nővére, Jámbor Sára vonta a keblére, és szoptatta Arany Jánost...”

Tartalom

Ajánló 5

Közkinccsé lett a teljes Arany-életmű7

Tanár úr, a kultúrminde..... **109**

Tanár Úr, a fésűssegéd 113

A tragikus tizenennyolcastól Arany letört bajuszaig 123

A Csonkatorony emeletei, s az irodalomérzékeny szekusok . 133

Azt mondtam a szekusoknak: „Gátá!” 147

Aranyok Szalontán – háromszáz éve..... 155

